ગદા

અને

વિદાય-અભિશાપ

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ११८७८ वर्गांक

पुस्तकनु नाम [illegible]

षय ६६५७ : २

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર લિખિત

ચિત્રાંગદા

અને

વિદાય-અભિશાપ

અનુવાદક

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

આઠ આના સં० ૧૯૮૧

પ્રકાશક
મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ
સત્યાગ્રહાશ્રમ
સાબરમતી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગ્ર ... ની કાંધીરાઈદ સંગ્રહ
૧ ... ૧

મુદ્રક
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

રવિબાબુ પ્રણીત ચિત્રાંગદાનો અનુવાદ પ્રથમ વાર આજથી લગભગ દશ વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થયો હતો. આ બીજી આવૃત્તિમાં આખો અનુવાદ ફરી તપાસી જવા તેમજ સુધારવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત, કચદેવયાની આખ્યાન ઉપરથી રવિબાબુએ લખેલ વિદાયઅભિશાપ પણ આ પુસ્તકમાં જોડી દેવામાં આવ્યું છે.

—પ્રકાશક

પ્રણયપરાજય

'ચિત્રાગદા'નો ગુજરાતી અનુવાદ મે પહેલવહેલો વાચ્યો ત્યારે તે આવૃત્તિ ખલાસ પણ થઈ ગઈ હતી અનુવાદકો સાથેનો મારો પરિચય તે વખતે નવેનવો હતો એક દિવસ પાચ છ જણા અમે રવીન્દ્રનાથની આ કોમલ કૃતિની ચર્ચા કરતા હતા કવિનુ મૂળ બગાળી, તેમનો જ કરેલો અગ્રેજી અનુવાદ અને કષાયમધુર શૈલિમા કરેલો આ ગુજરાતી અનુવાદ ત્રણે અમારી સામે હતા ચર્ચાને અન્તે શ્રી નરહરિભાઈએ મને પૂછ્યુ, 'આની બીજી આવૃત્તિ કાઢીશુ તમે તેને માટે પ્રસ્તાવના લખશો?' ઉત્સાહમા મે હા પાડી તે વખતે મને ગુજરાતી

લખતાયે આવડતુ નહોતુ અને સુંદર સુંદર ગ્રન્થોને પોતાની પ્રસ્તાવના જોડી દઈ મોઘી પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો ધંધો પણ શીખ્યો નહોતો તે વખતના અને આજના વિચારોમા કેટલુયે અતર પડ્યુ છે જમાનો પલટાયો છે તોપણ ચાલે પણ મૂળ કરેલો સકલ્પ કઇ છોડે? પ્રણયસાહિત્ય આજકાલ ગાડા ભરી ભરીને તૈયાર થાય છે સયમ અને સદભિરુચિની મર્યાદા ઓળગવામા અહમહમિકા ચાલી રહી છે ભોગ અને આનદ વચ્ચેનો ભેદ જાણે ભુસાઇ ગયો છે એવે સમયે પ્રસ્તાવના લખવા બેઠો છુ જે વખતે આખો દેશ સજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને મથી રહ્યો છે, જે વખતે સાચા જુવાનો કહી રહ્યા છે, 'સજીવની વિદ્યા આખા દેશને અર્પણ કરીને તેને નૂતન દેવત્વ આપીએ ત્યારે જ અમારૂ જીવન સાર્થક થશે, અમારૂ સુખ તે પહેલા અમે નથી વિચારવાના' ત્યારે પ્રણય મોહક વાણીમા કહે છે, શુ વિદ્યાને માટે જ લોકો દુનિયામા કષ્ટ વેઠે છે? રમણીને માટે કોઇ નરે મહાતપ કર્યુ નથી? હાય વિદ્યા જ માત્ર દુર્લભ, અને પ્રેમ શુ આટલો સુલભ! એક તરફ વિદ્યા —સજીવની વિદ્યા—સ્વરાજ્યવિદ્યા, અને બીજી તરફ પ્રણય આજ અને એક દિવસ સ્વીકારને

અહીં આવ્યા છે એમાંથી જે જોઇએ તે પસંદ કરી લો પ્રણય પણ સહસ્ર વર્ષની સાધનાનું ધન થઇ શકે છે રહી જાઓ, રહી જાઓ એમાં શું જાય છે? યશના ગૌરવમાં સુખ નથી આ વેણુમતી તીરે બીજું બંનું ભવી આપણા વિશ્રબ્ધ મુગ્ધ હૈયાં આ નિર્જન વનચ્છાયા સાથે મેળવી દઈ અભિનવ સ્વર્ગલોક રચીશું મિત્ર, હવે તું મારી આગળ બંદી થઇ પડ્યો છે એ બંધન તોડવાનું નથી તારું ગજું ઇન્દ્ર હવે તારો ઇન્દ્ર નથી '

આવો વખત પ્રણયમીમાંસાની ચર્ચા કરવાને અનુકૂળ ગણાય ખરો? પણ પ્રવાહપ્રાપ્ત કાર્ય કર્યે જ છૂટકો

૧

માણસનો પુરુષાર્થ શો હોવો જોઇએ એ વિષે શાસ્ત્રોએ ગમે તેટલો ઊર્ધ્વબાહુ પોકાર કર્યો હોય તોપણ સનાતન કાળથી માણસ રમણીહૃદયનું સ્વામિત્વ મેળવી ઐહિક અદ્વૈત સાધવામાં જ વણીનાર પુરુષાર્થ માનેલો છે. વિશ્વવિધાતાની આવી પ્રેરણા ફરીફરી દરેક હૃદયમાં પ્રગટે છે અને નવીનવી રીતે સફળ થાય છે. એ પ્રેરણાનું સ્મરણ કરવું, ચિન્તન કરવું, એની મીમાંસા કરવી એ માનવી ચિત્તનો એક આહ્લાદજનક વ્યાપાર થઇ પડ્યો છે. તેથી જ સર્વ દેશોમાં અને સર્વ કાળે સમર્થ અને અસમર્થ કવિઓએ આ વિષય પર તેમની શક્તિ અજમાવી છે. ભાષા, વિચાર અને આદર્શના ભેદને લીધે એક સમાજનું સાહિત્ય બીજો સમાજ સમજી શકતો નથી, પણ પ્રેમની ભાષા સાર્વભૌમ છે. તેથી જ કાલિદાસનું હૃદય ગેટે સમજી શકે છે, અને ગેટેએ કરેલી નાટ્યમીમાંસા રવીન્દ્રનાથ ઉપયોગમાં આણી શકે છે.

કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' વાંચી ગેટેએ એક જ સુભાષિતમાં નાટકનું હાર્દ અને પોતાનો આનંદ બતાવી દીધો છે એ જ હાર્દ હૃદયસ્થ કરી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'ચિત્રાંગદા' લખ્યું છે લાવણ્યવતી રમણીને અલંકારની જરૂર ન હોય એ ન્યાયે કવિએ આ નાટકમાં એ હાર્દનો એકમાત્ર રસ જ રાખેલો છે વિધિનો પ્રકોપ, વિપ્રલંભની વેદના, સંવિધાનકની અદ્‌ભુતતા, પરિસ્થિતિની વિવિધતા વગેરે કશા સાધનની મદદ લીધી જ નથી કાલિદાસે 'શકુન્તલા'ના સાત અંકમાં જે સાધ્યું તે રવીન્દ્રે 'ચિત્રાંગદા'ના એક જ અંકમાં શોભાવ્યું છે પાર્થિવ સૌન્દર્યના દર્શનથી આકર્ષણનો ઉદ્‌ભવ થાય છે આકર્ષણની પરિણતિ આકંઠ વિષયોપભોગમાં થાય છે આકંઠ વિષયોપભોગ વિષાદનું સ્વરૂપ પકડે છે વિષાદમાંથી પ્રેમનું દર્શન થાય છે પ્રેમ સૌન્દર્યનું કવચ ભેદી સત્યને જાણવા ચાહે છે અને સૌન્દર્યથી ઉત્પન્ન થએલી ઉત્કંઠા સત્યના સાક્ષાત્કારથી શમી જાય છે

કવિએ ચિત્રાંગદાને એક નિસર્ગમૂર્તિ રમણી કલ્પેલી છે તે નથી જાણતી લજ્જા, ભય કે અંતઃપુરવાસ નથી જાણતી હાવભાવ કે વિલાસચાતુરી પુરુષવેષે વિહરે છે, રાજકાજ કરે

છે, ધનુર્વિદ્યા શીખી છે માત્ર શીખી નથી નયન કોણેથી મદનનુ પુષ્પધનુ ખેચતા ગાઢ વનમા તે અર્જુનનુ દર્શન કરે છે અર્જુનની અચલ આત્મસ્થિત મૂર્તિ જોતા તેને ભાન થાય છે કે એક પુરુષ સામે તે એક સ્ત્રી ઉભી છે વીર નર સામે વીર રમણી તે અર્જુન આગળ નિસર્ગસહજ વાત કરે છે અર્જુન વિરક્ત દશામા છે તેણે બ્રહ્મચર્યનુ વ્રત લીધુ છે વૈરાગ્યને કામ ચળાવી ન શકે ખડિતા નારી સૌન્દર્યની ઉપાસના છે સૌન્દર્ય આગળ વૈરાગ્ય ક્યા સુધી ટકે? રવીન્દ્રનાથ વૈરાગ્યના બળને ઝાઝુ માન નથી આપતા તેમની સાધના કઠોરકર્કશ નથી ફૂલમાથી ફળ પ્રગટે તેમ સહજ ભોગમાથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય એવી મધુર સાધના તેઓ સૂચવે છે વૈરાગ્યમા દુનિયાનો નિષેધ છે, અનુભવ નથી અતૃપ્તિ છે સમાધાન નથી તેથી અણી પર ઉભા કરેલા શકુ જેવી તેની સ્થિતિ છે દરેક ક્ષણે તેને અધ પાતની બીક હોય જ

મદન અને વસન્તની મદદથી રૂપરાશિ બનીને રભા શુકને કે નાગયણને લલચાવવા જાય, ભીલડી મહાદેવને લલચાવવા જાય, મેનકા વિશ્વામિત્રને લલચાવવા જાય તેમ આ

પર્વતકન્યા અર્જુન આગળ જાય છે અર્જુન પડે છે પણ ચિત્રાંગદા પસ્તાય છે અને શુદ્ધ પ્રેમથી અર્જુનને ચેતવે છે, કે 'આ હું નથી હું નથી મિથ્યાની ન કરો ઉપાસના તમારૂં શૌર્ય, વીર્ય, મહત્ત્વ મિથ્યા વસ્તુને પદે ન ધરો જાઓ પાછા વના' પણ રૂપહુતાશન ભભુકી ઉઠે છે, બળે છે ને બાળે છે

ચિત્રાંગદા જુએ છે કે આ બનુ શાપરૂપ છે, 'એની કાયા જ જાણે એની સપત્ની થઈ છે' સાચો પ્રેમ, પ્રેમ કરનારને કે પ્રિય વસ્તુને અપમાનિત ન જ કરે, પછી છેતરે ક્યાંથી? અર્જુન તો મોહાન્ધ છે, પણ ચિત્રાંગદા જાણે છે કે આ માયામાંથી સત્ય પ્રગટ કરવાનું છે, અનિત્ય અને ઉછીના સૌન્દર્યમાંથી સ્થાયી પ્રેમનો સંભવ સાધવાનો છે એટલે ક્રમે ક્રમે તે અર્જુનને જાગૃત કરે છે આનન્દચંચલ દિવસો પૂરા થાય તે પહેલા, હર્ષઅચેતન વર્ષની અવધિ આવે તે પહેલા અર્જુન અસ્વસ્થ બને છે તેની મૃગયાવૃત્તિ જાગે છે ચિત્રાંગદા સમો પારખી અર્જુન આગળ એક નવો આદર્શ મૂકે છે 'ત્રિગત્રિની ક્રીડાસહચરી દિવસની કાર્યસહચરી થાય, વામબાહુ સમ દક્ષિણબાહુની સતત અનુચરી થઇ રહે', એ તે આદર્શ અર્જુન

પણ જુએ છે કે અંગહીન, શબ્દહીન પ્રેમ પ્રતિક્ષણે તેના અંતરમાં પરિતાપ જગવે છે તે બોલી ઉઠે છે, 'તેજસ્વિનિ, તારો કંઈક પરિચય મહામહી તારી વાતોમાંથી મને મળે છે તેના આગળ તારો આ સૌન્દર્યગરિમા મને કેવળ માટીની મૂર્તિ લાગે છે, કોઈ નિપુણ ચિત્રકારે ચિતરેલી જવનિકા લાગે છે' અધીરો થઈ તે સત્યને અપટીક્ષેપ કરી બહાર આણવા વીનવે છે ભૂષણની ઉપાધિરહિત એવા શુદ્ધ સત્યને માટે અંતરમાં અને બહાર પ્રકાશ પાડતા સત્યને માટે તે તલસે છે 'ક્યાં છે તે તારૂં સત્ય ? આપ મને તે સત્ય માગમાં જે સત્ય હોય તે તું લે બંને મિલન તો ત્યારે જ થશે, ચિરકાલીન, શ્રાંતિહીન ' જે Naked Poverty (શોભાશૂન્યતા)થી ચિત્રાંગદા શરમાતી હતી તેને જ અર્જુન અકૃત્રિમ શોભા Naked Dignity તરીકે ઓળખવા લાગ્યો તેને માટે તલસવા લાગ્યો તાપક્લિષ્ટ લાવણ્યની પાંખડી આપોઆપ ખરી પડી, અને વીરરમણી પોતાના ખરા ગૌરવમાં પ્રગટ થઈ યૌવનઉત્સવ સમાપ્ત થયો અને ચિત્રાર્જુનને નૂતન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું

૨

આપણા સાહિત્યમા સ્ત્રીઓના અનેક આદર્શો ચિતરેલા છે સતીથી માડીને વસતસેના સુધી ત્રણે સપ્તકના સૂર સભળાય છે સીતા જુદી, દમયતી જુદી, સાવિત્રી જુદી, દ્રૌપદી

જુદી, ઉર્મિલા જુદી, ગાધારી જુદી, હરિશ્ચંદ્રની તારામતી જુદી, મદાલસા જુદી, અને ચુડાલા જુદી સન્યાસી પિતા પાસે વાગ્મો માગવા પોતાના દીકરાને મોકલનાર યશોધરા જુદી અમૃતત્વની જ ઈચ્છા રાખનાર મૈત્રેયી જુદી બુદ્ધશિષ્યા જુલમાતા પણ એક સ્વતંત્ર આદર્શ છે મંદોદરી, વિદુલા અને નજીકના જમાનામા આવીએ તો મીરા, મુક્તાબાઈ, તુલસીદાસની સ્ત્રી જસવતસિંગની સ્ત્રી અને અહલ્યાબાઈ– ગમે તેટલા આદર્શો–સ્વતંત્ર અવનવા આદર્શો આપણે ત્યા પડેલા છે રવીન્દ્રનાથે મહાભારતમાથી ચિત્રાગદાનો ઉદ્ધાર કરી એક ગૌરવાન્વિત તેમજ રસિકપ્રિય એવો આદર્શ આપણી આગળ ઉભો કર્યો છે

ભગવાન ઉમાપતિના મહાવરને પણ વ્યર્થ કરી પ્રભંજનના વંશમા ચિત્રાગદા પ્રથમ કન્યા જન્મી 'તારા વંશમા કદી કન્યા નહિ જન્મે' એવા અમોઘ દેવવાકયને પણ અભિભૂત કરી આ અબળાએ જન્મ લીધો પિતાએ નાનપણથી તેને પુરુષવેષ આપ્યો, ક્ષાત્રોચિત કેળવણી આપી પ્રજાને તો ચિત્રાગદા માતા અને પિતા બને હતી સ્નેહમા રાજમાતા ને શૌર્યમા યુવરાજ તે માનતી 'પોતાના જ ભુજબળે

૧

અર્જુનની કીર્તિ ઝાંખી કરીશ, અમોઘ લક્ષ્ય સાધીશ, પુરુષના કપટવેશમાં અર્જુન પાસે યુદ્ધ માગી તેમને માગ વીરત્વનો પરિચય આપીશ' પણ મહાદેવના વરનું ક્યાં કંઈ ચાલ્યું નહિ ત્યાં પુરુષવેષ અને મણિપુરના રાજ્યનું મૃગયાશીલતાનું ક્યાં સુધી ચાલવાનું હતું ? અભિમાની ચિત્રાંગદા ખંડિતા થઈને કહે છે 'આટલા દિવસે મને જણાયું કે સ્ત્રી થઈ પુરુષનું મન ન જીતી શકી તો બધી વિદ્યા વૃથા છે અબળાના મૃણાલશા કોમળ બાહુ આ કઠિન સબળ બાહુના કરતાં શતગણા બળવાન છે ધન્ય છે તે મૂર્ખ, મુગ્ધ, ક્ષીણ તનુલતાને જે બીજાને અવલંબીને રહે છે ! ધન્ય છે તે લજ્જાળુ અવનતાંગી સામાન્ય લલનાને, જેના ભીરુ નેત્રપાત આગળ સમસ્ત વીર્યબળ અને કંઈ કંઈ તપસ્યાના તેજ પરાભવ માને છે !' જાણે કલ્પતરુ નીચે બેઠી હોય તેમ તેની એ ઇચ્છા સફળ થઈ

કલ્પના તૃપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જ તે મીઠી લાગે છે માયાલાવણ્યના વિજયથી તે પરાજિત થઈ, અને તેણે રમણીહૃદયનો પવિત્ર વિજય મેળવવાનો નવો સંકલ્પ કર્યો અર્જુનને તે સમજાવે છે કે 'સૌંદર્યપુષ્પ

નામ, ધામ ગોત્ર ગૃહ, દેહ, મન, વાચા જેવા સહસ્ર માનવબંધનોમા બધાય એમ નથી તે કેવળ મેઘની સુવર્ણપ્રભારૂપ, કુસુમની ગંધરૂપ, તરંગની લીલારૂપ હોય છે ' તેમા સત્ય ન હોય અર્જુન જ્યારે તે સત્યને ચાહે છે ત્યારે ચિત્રાગદા કટાક્ષથી કહે છે, ' સ્ત્રી જ્યારે કેવળ સ્ત્રી હોય, કેવળ ધરણીની શોભારૂપ, કેવળ પ્રકાશરૂપ, કેવળ સ્નેહરૂપ હોય, અનેક સુમધુર વિભ્રમ અને નાના પ્રકારના લાડ કરતી ક્ષણેક્ષણે ઢળે, વળગે વીંટળાય, હસે રડે, સેવા અને સ્નેહની સીળી જાય જાઈ સદાય જોડ રહે તો જ તેનો જન્મ સાર્થક છે તેને કીર્તિ, વીર્ય પાડિત્ય શા ખપના છે ? હાય હાય, સ્ત્રીના સૌદર્ય પર આજ એટલી બધી અરુચિ થઈ ગઈ છે કે સ્ત્રીમા પૌરુષના સ્વાદ શોધવા નીકળ્યા છો ! રાત્રિની ક્રીડાસહચરી દિવસની કાર્યસહચરી થાય, વામ બાહુ સમ દક્ષિણ બાહુની સતત અનુચરી થઈ રહે તો શુ તે આપના વીર હૃદયને રુચશે ? ' આખરે અર્જુન જ્યારે ચિત્રાગદા પાસે તેનુ ભૂષણની ઉપાધિરહિત શુદ્ધ સત્ય માગે છે ત્યારે તે પોતાનુ અક્ષય, અમર રમણીહૃદય અર્પણ કરે છે અને કહે છે, ' હુ ચિત્રાગદા

છુ નથી હું દેવી કે નથી કોઈ સામાન્યા પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેવીયે હું નથી, તેમ અવગણના કરી પછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યા કરો તેમાનીયે હું નથી સંકટના પંથમાં મને આપની પાસે રાખો આપની ગૂઢ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો આપના કઠિન વ્રતમાં સહાય થવા મને અનુમતિ આપો આપના સુખદુ:ખની મને સાથી બનાવો ત્યારે જ આપને મારો પરિચય થશે આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છુ તેને બાળપણથી જ વીરશિક્ષણ આપી તેને બીજો અર્જુન બનાવી એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ ત્યારે જ મને ઓળખી શકશો '

આટલા જ શબ્દોમાં સહધર્મચારિણીની પ્રતિષ્ઠા તથા કર્તવ્યનો કવિએ અતિ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો છે

આવી રીતે એક અત્યંત નાનકડી વસ્તુમાથી કવિએ પોતાની પ્રતિભાને બળે બે કાર્યો સાધ્યાં છે એટલે શાકુંતલમાં જોએલા પ્રેમવિકાસના ક્રમનો એક સુંદર નમૂનો બતાવવાનું એ એક, અને બીજું સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રી-ગૌરવનો એક નૂતન પણ આર્ય આદર્શ નિર્માણ

કરવાનું "મોહમય હોઈ જે પ્રેમ અકૃતાર્થ છે તે જ પ્રેમ મંગલમય થઈ કૃતાર્થ બને છે. સૌંદર્યને સંયત રાખનાર ધર્મભાવના જ અચળ છે અને પ્રેમનું શાંત, સંયત, કલ્યાણરૂપ જ શ્રેષ્ઠ રૂપ છે. સંયમમાં જ સૌંદર્યની યથાર્થ શ્રી છે, અને ઉચ્છૃંખલતામાં તેની વિકૃતિ થાય છે. પ્રેમ એ જ પ્રેમનું અંતિમ સાર્થક્ય નથી. મંગલ જ પ્રેમનું પરમ લક્ષ્ય છે. પ્રેમ જો વંધ્ય હોય, પોતામાં જ પર્યાપ્ત થઈ રહે, અને કલ્યાણને જન્મદાન ન દે તથા સંસારમાં, પુત્રપુત્રીમાં અને અતિથિ તેમ પડપડોશીઓમાં વિચિત્ર સૌભાગ્યરૂપે વ્યાપ્ત ન થાય તો તે સુંદર નથી, સ્થાયી નથી."

રવિન્દ્રનાથે ચિત્રાંગદાને ચીતરી એ પણ બતાવ્યું છે કે સ્ત્રી કુટુંબની કે સમાજની ચિંતાઓ માથે લે, પુરુષાર્થમાં પોતાનો ભાગ માગી લે, પોતાનો જીવનવ્યાપાર સ્વેચ્છાએ નિયંત્રિત કરે તોપણ સ્ત્રીનું હૃદય સ્ત્રીહૃદય જ રહેવાનું, બલ્કે વધારે ઉન્નત અને રમણીય થવાનું. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યથી સ્ત્રીની કોમળતા, ભાવપરાયણતા અને પવિત્રતા ઓછી થવાને બદલે વધારે સત્ય અને સંપૂર્ણ થવાની.

વૈરાગ્ય વિષેની રવીન્દ્રનાથની ફિલસુફી આજના જમાનાને ચાહે તેટલી મધુર લાગે તોપણ તે યથાર્થ છે એવી પ્રતીત નથી થતી ઐહિક દૃષ્ટિએ જીવન સમૃદ્ધ કરવુ હોય, પ્રવૃત્તિનુ સમાધાન મેળવવુ હોય તો વૈરાગ્યનો રસ્તો કામનો નથી ત્યા તો ભુક્તિ અને મુક્તિનો સમન્વય બોધનાર તન્ત્રમાર્ગ જ સેવ્ય છે એથી ઉલટુ આત્મવિજય, આત્મસાક્ષાત્કાર અને અખડ શાતિના ભૂખ્યા માણસને સર્વ ધર્મના સાધુઓએ ઉપદેશેલો ઇંદ્રિયનિગ્રહનો–વૈરાગ્યનો માર્ગ જ ગ્રહણ કર્યે છૂટકો છે અપ્રતિમ સૌદર્ય આગળ જ્યારે વૈરાગ્ય પરાભૂત થાય છે ત્યારે આત્મા પણ સકુચિત થાય છે અને વિશ્વમાગ’યને આઘાત પહોચે છે, એ સનાતન સત્ય મિથ્યા કરી બતાવનાર સાધના હજી લગી તો યોજાઇ નથી

૩

'વિદાય-અભિશાપ' એ કંઈ અપૂર્વ વાર્તા નથી. ધાવાપૃથિવીના આકર્ષણની પેઠે નરનારીનું આકર્ષણ હમેશનું છે. પણ લજ્જાનું પાવિત્ર્ય પણ તેની સાથે હોય જ છે. આત્મગૌરવનો ખ્યાલ કોરે મૂકી પુષ્પધન્વાના શરથી અભિભૂત થયાનો એકરાર પ્રથમ કોણ કરે (Who shall propose first ?) એ પ્રણયશાસ્ત્રમાં એક મોટો મહત્ત્વનો સવાલ હોય છે. યુરોપીઅન આદર્શ કહે છે 'સ્ત્રી તો માનિની જ હોય. હમેશાં આત્મસ્થિત હોય. તે ભાન ભૂલે તો તેની પ્રતિષ્ઠા ક્યાં રહી ? પુરુષ જ પ્રથમ તેનો અનુનય કરે. શરીરે અબલા, જીવને આશ્રિત, હૃદયે કોમળ એવી સ્ત્રીજાતિએ પોતાનું લજ્જાનું કવચ અંત લગી સાચવી જ રાખવું જોઈએ. ભક્તની જેમ પુરુષ તેની આરાધના કર્યા જ કરે. અન્તે ભક્તિથી સંતુષ્ટ થઈ પ્રણયદાન કરે તો તે પ્રસાદરૂપે જ. એમાં જ નારીની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે.' આ આદર્શ યોગ્ય નથી એમ કોણ કહી શકે ? આપણો આદર્શ પણ નારીપ્રતિષ્ઠા પર જ રચાએલો છે. સ્ત્રી એ પવિત્ર મૂર્તિ. તેના તરફ

રમણીનો ઉન્માદ તારવ જ પ્રેમ, અનુનય, ભક્તિ આરાધના એ મધુર હોય છે, પણ સ્ત્રીની અનુકંપાના વશ તે પુરુષ અપમાન જ છે સંયમપૂર્ણ રહી આરાધના કસોટી જ કરતા પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી થાય નહિ ત્યાં સુધી તે સ્પર્શ સમ [illegible] નથી પણ દાહાત્મક અગ્નિ જ છે પુરુષ સંયમ રાખે તો નારીરત્નના ધર્મમાંથી તે ભ્રષ્ટ થાય પુરુષને તો માત્ર માનસિક પૂજન કરવાનો જ અધિકાર સ્ત્રીનો પ્રેમ ઉપનિષદના આત્માની પેઠે यमेवैष वृणुते तेन लभ्य , तस्यैष आत्मा विवृणुते तनू स्वाम्

બે વ્યક્તિના સંબંધમા જ્યારે વરપક્ષ અને ગૌણપક્ષ, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ એવો ભેદ હોય છે ત્યારે ગૌણપક્ષ આત્મગૌરવ સાચવવું એમા જ ઔચિત્ય રહ્યું છે સ્ત્રીને અબળા ગણી તેને પુરુષના દાક્ષિણ્યની અધિકારી બનાવવામા તેના પ્રત્યે એક પ્રકારની અનુકંપા હોય છે આ માન્યતામા સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનો વિવેક સચવાય છે પણ સ્ત્રીનો પક્ષ ગૌણ છે એ સિદ્ધાંત પર તે રચાયેલો હોય છે બીજી બાજુ સ્ત્રીને પ્રણયપ્રાર્થનાની દૂર રાખવામા સ્ત્રીને સ્વતંત્ર અને શક્તિરૂપિણી ગણેલી હોય છે. શેક્સપીઅરની જુલિયટ એકાંતમા રોમિયો

વિષેની તેની ઉત્કંઠા ભાંગી જાય, અને ગોપિયોએ તે સાંભળી છે એમ જાણતાં જ લજ્જાથી સંકુચિત થઈ જાય. એવી રીતે કાલિદાસની શકુંતલા પ્રણયદગ્ધ થઈ તવ ન જાને હૃદયમ્ વાળો નિર્વ્યાજ સ્નેહ પોતાને હાથે લખી દુષ્યંત પર મોકલે છે અને રાજા જ્યારે આતુર થાય છે ત્યારે પૌરવ રક્ષ વિનયમ્ કહી તેને તેની મર્યાદાનું પણ ભાન કરાવે છે.

પણ આ બધા વિવેકનો વિચાર સમાજમાં સંસ્કૃતિ અને કૃત્રિમતા આવ્યા પછી જ કરવો પડે છે. સમાજની નિસર્ગમુગ્ધાવસ્થામાં પ્રકૃતિનું આકર્ષણ અને નીતિનું બંધન એ બે જ વસ્તુ પ્રેરક કે નિયામક હોય છે. કચ દેવયાનીનો પુરાણપ્રસિદ્ધ સંવાદ એ જમાનાનો એક વિશિષ્ટ નમૂનો છે. મને લાગે છે આ સંવાદનું મૂળ છેક ઋગ્વેદમાં આવેલા યમયમી સંવાદમાં છે. મહાભારતકારે અસાધારણ કળા વાપરી દેવયાનીને કચની ગુરુભગિની બનાવેલી છે અને કચને જીવિતદાન જેવા ઉપકાર તળે દબાયેલો બતાવ્યો છે. માનસશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઉપકૃત વ્યક્તિ બદ્ધ હોઈ તેનો સ્નેહ સકારણ હોય છે, પણ ઉપકારી વ્યક્તિ ઉપકારની ક્રિયા દ્વારા જ જે સ્નેહ

કળાવે છે તે અકારણ, મનોવ્યગહિત અને એક હોય છે વિદાય–અભિશાપમાં દેવયાનીનો આવી રીતે વગપક્ષ છે અને તેથી પ્રણય પ્રગટ કરવામાં તેને માનહાનિ જેવું કશું જણાતું નથી દેવયાની એટલી તો નિવ્યાજ છે કે માનઅપમાનનો વિચાર સરખો પણ તેના હૃદયને સ્પર્શતો નહિ હોય છતાં નીરુનાથે અત્યંત પ્રૌઢતાથી દેવયાનીને મુખે તેનો પ્રણય પ્રગટ કરાવ્યો છે પ્રથમ આશા, પછી સંયત પરિસ્ફોટ ત્યારપછી આશંકા પછી નિરાશા અને અન્તે પ્રેમની વિકૃતિરૂપ અભિશાપ એ આખો ક્રમ કરુણ કાવ્યમય અને હૃદયને હલાવનારો છે કચના હૃદયમાં તો ગૂઢ સ્નેહ જ છે તે પાપભીરુતા અને ધર્મપરાયણતા એટલી મધી જાગરૂક છે કે સ્નેહની પરિણતિ સ્નેહમાં જ થાય એ તેનું રૂપાંતર થતું જ નથી કચ કહે છે

यत्रापन विशालाक्षि त्वया चन्द्राननानन ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि* ॥

'હે સુંદરી, જે કુક્ષિમાંથી તું જન્મી છે તે કુક્ષિમાં હું સૂતો છું' નિયતિનો અટલ સિદ્ધાંત સર્વત્ર ચરિતાર્થ કરી બતાવનારી

* મ૦ ભા૦ આદિ૦ અ૦ ૭૧ શ્લો૦ ૧૨

કિરમુક્તાવાળા મહાભારતકાર કરતા ગીતકારે વધારે ઔચિત્ય બતાવી કચના મોઢામાં શાપનું વચન મૂક્યું નથી. ઊલટો આશીર્વાદ જ મૂક્યો છે. ખંડિતા દેવયાનીનું અદૃષ્ટ જ મારે વિચિત્ર લાગે છે. કચના પ્રસંગમાં જેમ તેને દુઃખી થવું પડ્યું તેમ યયાતિ અને શર્મિષ્ઠાના પ્રસંગમાં પણ તેને વહવું જ પડ્યું છે.

પ્રણયના આવા પ્રસંગો આપણા સાહિત્ય-માં પાર વગરના છે. અને દરેક ઠેકાણે ધર્મબુદ્ધિ, પ્રણયશક્તિ અને અદૃષ્ટ અથવા નિયતિ એ ત્રણેનું સંમિશ્રણ જુદીજુદી રીતે સ્વીકૃત થયું છે. આમાં કેટલાયે પ્રકાર છે. જુઓ, એક-નિષ્ઠ રાવણ સીતાનો અનુનય કરે છે. ત્ય-ભાજે છે; દુષ્યંત શકુંતલાને પોતાની કરે છે. પાંડુ રાજાનું જોરનો પણ સંયમ નહિ રાખી શકવાથી માદ્રી સાથે મોતને ભેટે છે, જ્યારે અર્જુન તેનું બ્રહ્મચારીપણાનું વ્રત તોડીને ચિત્રાંગદાનો સ્વીકાર કરવામાં જ કૃતાર્થ થઈ જાય છે. રંભા જેવી સ્વર્ગીય અપ્સરા સામે જ્યાં શુક અસ્પૃષ્ટ રહી શકે છે ત્યાં ઋષ્યશૃંગ અજાનતાં પણ ગ્યાંએવી પવિત્રતા કેટલી અરક્ષિત છે એના દાખલો આપે છે. શર્પણખાના રામ સાથેના પ્રણયથી આપણને હસવું આવે છે, જ્યારે

સાવિત્રીની સત્યનિષ્ઠા આર્ય સ્ત્રીઓ માટે સનાતન આદર્શ થઈ બેઠી છે. ચંદ્રસેનાના રામચંદ્ર વિષેનો અનુરાગ કૃતજ્ઞતામાં વહાલનું રૂપ ધારણ કરે છે એનું આ સ્થાને સ્મરણ થાય છે, પણ તે સ્મરણ ન થયું હોત તો સારું એમ જ મનમાં થઈ આવે. અર્જુન ચિત્રાંગદાને વશ થાય છે પણ ઉર્વશી આગળ બૃહસ્પતિપુત્રની પેઠે ધર્મવીર રહે છે અને પાપ કરવા કરતાં વીરને અસહ્ય એવો શાપ જ પસંદ કરે છે. જગત પિતરૌ એવાં શિવપાર્વતીનો અથવા શ્રીકૃષ્ણરુક્મિણીનો પ્રણય પણ આપણા કવિઓએ અનેક ગીત ગાયાં છે અને તે ગીત પ્રણયમીમાંસામાં સમૃદ્ધ કર્યાં છે. માદ્રી અને પાંડુનો પ્રસંગ જેટલો કરુણ છે તેટલો જ યુદ્ધ ચઢતાં પહેલાં વિદાય કરતા ઉત્તરાપતિ અભિમન્યુનો પ્રસંગ પણ હૃદયભેદક છે. કચ અને દેવયાનીનો સંવાદ વાંચતાં ભીષ્મ અને અંબાનું આખ્યાન ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહે ખરું? અને પ્રેમાનંદના વાચકો તપતી અને સંવરણને કેમ ભૂલે? એ પણ વેદકાળની જ વાર્તા છે ને! પ્રણયનો મહિમા અપાર છે, તેની શક્તિ અદમ્ય છે, તેથી જ તેના પર વિજય મેળવનાર માણસ મર્દોમાં નરોત્તમ

ગણાયો છે. ટેનિસનનો લૅન્સલોટ એક છેડો છે અને સર ગૅલૅહડ બીજો છેડો છે.

પણ આપણે પ્રણયપ્રસંગનું પરીક્ષણ છોડી દઈ કવિ દયારામના સંવાદ તરફ વળીએ. કવિ આગળ તો મુખ્ય સવાલ ધર્મનો જ છે. તે નહિ સમજવાથી દયારામની અનેક રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રણય કેટલો મોટો ઢીલાશ વાપરી ગઈ છે એના એ એક અસાધારણ પ્રદર્શન છે. આજકાલના વિલાસચતુર યુગમાં યુવકવર્ગ આ મનોહર સંયમ નિરીક્ષણ કરે એ બહુ જરૂરનું છે. દયારામ જ્યાં પ્રેમની વાત કરે છે ત્યાં તેના મનમાં પ્રણય જ રમી રહ્યો છે. કવિ તો પ્રેમ અથવા સ્નેહને એકવાર નીવડ્યા જ નથી. તેથી જ તે આખર સુધી પોતાની શુભ ભાવના ટકાવી શક્યા છે. પ્રણય એ એક વિકાર છે, તેથી જ તે અવિકારી રહ્યો નથી. પ્રણય પુરુષાર્થને હણવા જાય છે, કૃતજ્ઞતાને ભિન્ન કરાવે છે, યશને ઉતારી પાડે છે, સ્વામી આગળ વિદ્યાને તુચ્છ ગણે છે, અને આખી દુનિયાને અસત્ય માની 'આપણ બે' નવનિર્માણ કરવા એવી લાલચ પાથરે છે. નિષ્પાપ કવિ દયારામને ગાયન વાદન અને નૃત્યના જે પાઠ આપ્યા

હતા તેનો આ ક્યાંન જાઈ તેને તો ન
લલિતકળા પ્રત્યે તિરસ્કાર જ ઉપજ્યા હશે

આપણે એ 'હાય' આ નરહદયમા
પ્રણય ... સંપૂર્ણ સંકુચિતતા સમાએલી છે
એને માટે કરતાં બાકીની તમામ દુનિયાને
માયારૂપ ગણનાર કામવિકારની માયાજાળ જીવનનું
સાર્થ્ય કેમ મેળવી શકે? તે માગ્યની
કાહી છે અને તેથી જ અપ્રતિષ્ઠિત છે

પ્રેમ અથવા સ્નેહ અને પ્રણય વચ્ચેનો
ભેદ સમજાવો જોઈએ પ્રેમ અનન્ત છે,
પ્રણય પરિમિત છે પ્રેમની પરિણતિ આત્મોત્સર્ગ
અને આત્મૌપમ્યમા છે, પ્રણયની પરિણતિ
પરિણામ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ અને ગ્લાનિમા છે પ્રણયની
પેઠે પ્રેમ પુરુષાર્થને હણે નહિ યશને મલિન
કરે નહિ અને આપણે એની સંકુચિતતા
ધારણ કરે નહિ પ્રણયમાથી જે મુક્ત થાય
તે જ પ્રેમને ઓળખી શકે છે પ્રેમ વજ્રાદપિ
કઠોર' થઈ શકે છે અને કુસુમાદપિ મૃદુ
પણ બની શકે છે પ્રેમમા નિત્યગૌરવ છે
પ્રણય મોહક છે, સ્વાભાવિક છે, વ્યાપક છે,
પણ તારક કે પોષક તો નથી જ પ્રણયને તેને
પોતાને સ્થાને રહેવા દઈએ એમા જ શ્રેય છે
પ્રણયના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા પણ

સંયમમાં જ તેનું [illegible]

આજકાલ પ્રેમને નામે પ્રણયનો જ પ્રચાર સર્વત્ર થતો દેખાય છે. કેટલાક ઉન્મત્ત વાર્તાકારો તો પ્રણયને લોકોત્તર સદ્‌ગુણ તરીકે ઓળખાવતાં પણ અચકાતા નથી. ધર્મની મર્યાદા પ્રણયની પોષક છે અને અન્તે પ્રણયને ઉદાત્ત [illegible] કરવામાં મદદગાર હોય છે એટલું પણ તેઓ પોતે ધ્યાનમાં રાખતા નથી અથવા કબૂલ કરતા નથી અને દુનિયાને પોતાના અવળા મતની દીક્ષા દેવામાં ભારે સમાજસેવા માને છે. નીતિબાહ્ય પ્રણયનું કીર્તન કરતાં તેમને એટલો તો રસ છૂટે છે કે અનીતિના આચાર્ય પણ એટલો ઉત્સાહ બતાવે નહિ. એવા લેખકો પ્રેમના તો દ્રોહી છે જ, પણ પ્રણયના પણ દ્રોહી હોય છે, અને મનુષ્યજીવનને પશુજીવન કરતાંય નીરસ અને નિર્વીર્ય કરી મૂકવામાં સફળતા મેળવે છે. રવીન્દ્રનાથ જેવા સમર્થ કવિઓએ દીપાવેલા વિષયો છેડવા એ સહેલ વાત છે, પણ તેમનો સંયમ, તેમની મર્યાદા અને તેમનું ગાંભીર્ય લાવવા માટે તેમની ધર્મપરાયણતા, પવિત્ર રસિકતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિની જરૂર છે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ચિત્રાંગદા

અનંગ આશ્રમ

ચિત્રાંગદા, મદન અને વસન્ત

ચિત્રાંગદા—

તમે પંચશર ?

મદન—

તેજ મનસિજ હું, નરનારીના હૈયા દુઃખ અને સુખના બંધને બાંધુ છું

ચિત્રાંગદા—

તે વ્યથા અને તે બંધન જાણે છે તમારી દાસી પ્રણમું છુ, તમારા પદે —(વસન્ત પ્રતિ) તમે કોણ, દેવ ?

વસન્ત —

હું ઋતુરાજ વસન્ત. જરા અને મૃત્યુ એ દૈત્ય લગોલગ જગતનું હાડપિંજર ચાવી ખાવા મથી રહ્યા છે. તેમની પાછળ ને પાછળ ફરું છું અને પદે પદે તેમના ઉપર આક્રમણ કરું છું. રાતદિવસ આ સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. હું જ વિશ્વનું અનન્ત યૌવન.

ચિત્રાંગદા —

પ્રણામ તમને ભગવન્ દેવના દર્શને દાસી કૃતાર્થ થઈ.

મદન —

કલ્યાણિ તારું આ કઠોર વ્રત શાને ? તારા યૌવનકુસુમને તપશ્ચર્યાના તાપથી કરમાવી મલિન કેમ કરી નાખે છે ? અનંગની પૂજાના ન હોય આવા વિધાન. તમે કોણ છો ભદ્રે ? શી યાચના તમારી છે ?

ચિત્રાંગદા —

કૃપા કરીને સાંભળો મારો ઇતિહાસ પછી જણાવીશ મારી પ્રાર્થના.

મદન —

સાંભળવા ઉત્સુક છું.

ચિત્રાંગદા —

હું ચિત્રાંગદા—મણિપુરના રાજાની કુંવરી

તપથી સતુષ્ટ થઈ, ભગવાન ઉમાપતિએ મારા એક પૂર્વજને વરદાન આપ્યુ હતુ કે તારા વંશમા કદી કન્યા નહિ જન્મે ' મે એ મહા વર વ્યર્થ કર્યા છે અમોઘ દેવવાન્ય મારી માતાના ગર્ભમા પેસી, તેમા રહેલી મને દુર્બળ- ને શૈવતેજના બળ કરીને પણ પુરુષ બનાવી નાખ્યુ નહિ એવી કઠણ નારી હુ છુ

મદન—

હા મે સાભળ્યુ છે ખરુ તેથીજ તારા પિતાએ તને પુત્રની રીતે ઉછેરી છે તને ધનુર્વિદ્યા શીખવી છે અને રાજકાજમા પારગત કરી છે

ચિત્રાગદા—

તેથી જ હુ પુરુષવેશે યુવરાજરૂપે, રાજકાજ કરુ છુ અને યથેચ્છ ફરુ છુ નથી જાણતી હુ લજ્જા, ભય કે અન્ત પુરવાસ નથી જાણતી હાવભાવ કે વિલાસચાતુરી ધનુર્વિદ્યા શીખી છુ, માત્ર શીખી નથી દેવ નયનકોણેથી આપનુ પુષ્પધનુ ખેચતા

વસન્ત—

સુનયને, એ વિદ્યા શીખવી નથી પડતી કોઈ નારીના નયન પોતાનુ કામ પોતાની મેળે- જ કરે છે હૈયાના ઘાયલજ તે તો જાણે

ચિત્રાંગદા—

એક દિવસ શિકારની શોધમાં હું પૂર્ણાનદીને તીરે ગાઢ વનમાં જઇ ચઢી. ઝાડના થડે મારો ઘોડો બાંધીને, હરણની પદપંક્તિ અનુસરતી હું એક દુર્ગમ, કુટિલ વનપથે પડી. તમરાના વેગ નાદથી મુખરિત, નિત્ય અંધકારમય, લતા ગુલ્મથી ગહન, ગંભીર, મહા અરણ્યમાં થોડે દૂર ગઇ એટલે, સાંકડો રસ્તો રોકીને અંગ રહેલો ચીથરેહાલ મેલોઘેલો એક પુરુષ એકાએક મારી નજરે પડ્યો. મેં તિરસ્કારથી તેને ઉઠવાનું કહ્યું. તે ખસ્યો નહિ, તેમ પાછું એ ન જોયું. વીંગળ ન રહી અને ઉદ્ધત રોષે ધનુષની અણિ મેં તેને મારી—સીધા મોટા ગાત્રવાળો તે એક ક્ષણમાં તીવ્રવેગે ઉઠી મારી સામે ઉભો રહ્યો.—ભસ્મસ્થ અગ્નિ, ઘૃતાહુતિ મળ્યે, આંખના પલકારામાં ભભુકી ઉઠે તેમ માત્ર ક્ષણભર મારા સામું જોયું.—રોષદૃષ્ટિ એક પલકમાં ગળી ગઇ. તેના અધરપ્રાન્ત ઉપર ચુમ કૌતુકની મૃદુ હાસ્યરેખા નાચી રહી,—હું માનું છું કે મારી બાલક-મૂર્તિ જોઇને.

પુરુષની વિદ્યા શીખી, પુરુષના વેશ પહેરી, પુરુષના સાથ રહી, આટલા દિવસ મને વિસ્મરણ થયું હતું કે હું સ્ત્રી છું, તે જાતનું, તે મુખ

જોતા, અચલ આત્મસ્થિત તેની મૂર્તિ જોતા, તત્ક્ષણ મન ભાન થયુ તેજ ક્ષણે મે પ્રથમ જાણ્યુ કે મારી સામે એક પુરુષ ઉભો છે

મદન—

સુલક્ષણે એ શિક્ષણ માટે એક દિન જીવનની શુભ પુણ્ય ક્ષણે હુજ સ્ત્રીને સ્ત્રી હોવાનુ અને પુરુષને પુરુષ હોવાનુ ભાન કરાવુ છુ પછી શુ થયુ ?

ચિત્રાંગદા—

સભય, વિસ્મિત સ્વરે મે પુછ્યુ તમે કોણ છો ?' ઉત્તર મળ્યો ' કુરુવંશનો હુ અર્જુન

' તો ચિત્રવત્ ઉભી રહી તેમને પ્રણામ કરવાએ ભૂલી ગઈ —શુ આજ અર્જુન ? આજન્મની મારી વિસ્મયમૂર્તિ ' સાચેજ મે સાભળ્યુ હતુ કે પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે વર્ષનુ બ્રહ્મચર્ય લઇ, અર્જુન વનચર્યા કરે છે આ જ તે પાર્થવીર ' કેટલાએ દિવસથી બાલ્ય-દુરાશામા હુ ધારતી હતી કે મારા ભુજબળે અર્જુનની કીર્તિ ઝાખી કરીશ, અમોઘ લક્ષ્ય સાધીશ પુરુષના કપટવેશમા તેમની પાસ યુદ્ધ માગી તેમને મારા વીરત્વનો પરિચય આપીશ અરે નાદાન, ક્યા ગઇ તારી એ ધૃષ્ટતા ' જે ભૂમિ

ઉપર તે ઉભા હતા તે ભૂમિ ઉપરનું તરણું બનવા માટે, મારું સર્વ શૌર્ય વીર્ય ધૂળમાં મેળવી દઈ તેમના ચરણ તળે હું દુર્લભ મૃત્યુ પામત

હું શા વિચારમાં હતી તે મને યાદ નથી ફરીને જોઉં છું તો તે વીર તો ધીમે ધીમે વનમાં ચાલ્યા ગયા હું ચમકી ઉઠી તેજ ક્ષણે મારી ચેતના સચેત થઈ, મને પોતાને મે શતવાર ધિક્કાર દીધા અરરે વેલી ! તેમની સાથે સંભાષણે ન કીધું તેમને કાંઈ પૂછ્યુંએ નહિ, ક્ષમાભિક્ષા પણ ન માગી,—ભિક્ષુક જેવી ત્યાં ઉભી રહી—તે વીર તો તિરસ્કારમાં ચાલ્યા ગયા હજી હું જીવું છું ' તે ક્ષણે ગઈ મરી હોત તો તે જીવ્યા બરોબર હતું

બીજે દિવસ પ્રભાતે મારો પુરુષવેશ મે દૂર કર્યા લાલ સાડી મજી હાથે કંકણ ધારણ કર્યા, પગે નૂપુર પહેર્યાં કટિભાગે મેખલા બાંધી આ અપરિચિત વેષ અતિ સંકોચાતો સંકોચાતો લજ્જાથી મારા અંગને વળગી રહ્યો

ચુપચુપ હું પેલા વનમા ઉપડી ત્યાંના શિવમંદિરમાં તેમને જોયા

મદન—

બોલે જાઓ, બહેન, બોલે જાઓ મારી

પાસે રાગ્મ ન ગખતા હુ મનસિજ છુ, મનના સઘળા રહસ્ય જાણુ છુ

ચિત્રાગદા—

મે શુ કહ્યુ અને મને શા ઉત્તર મળ્યા તની મને ચોખ્ખી સ્મૃતિ નથી નવુ પૂછશો નહિ, ભગવન્ લજ્જા મારા માથા ઉપર વજ્રસમી તૂટી પડી પણ મારા ચૂરેચૂરા ન કરી શકી. સ્ત્રી છતા હુ આવી પૌરુષવતી! હુ સ્વપ્નથી વિહ્વલ થયેલી હોઉ એવી હુ શી રીતે ઘેર આવી તે મને ખબર નથી તેમના છેલ્લા શબ્દ તપ્ત શલ્ય જેવા મારા કાનમા ખુચવા લાગ્યા "મે બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યુ છે, પતિયોગ્ય નથી હુ, વરાગને "

પુરુષનુ બ્રહ્મચર્ય! ધિક્કાર મને હુ તે પણ ચળાવી ન શકી! કામદેવ, આપ તો જાણો જ કે અસખ્ય ઋષિમુનિઓએ તેમની ચિરાર્જિત તપસ્યાના ફળ સ્ત્રીના ચરણે તજ્યા છે, ક્ષત્રિયનુ તે વળી બ્રહ્મચર્ય!

ઘેર જઈ ધનુષ્યબાણ જે કાઇ હતા તેટલા ભાગી નાખ્યા, ધનુષ્યની પણછ ખેંચી ખેંચી કઠણ થએલો મારો કરતલ-જે આટલા દિવસ મારા ગર્વનુ કારણ હતો-તેનો મે વ્યર્થ ક્રોધમા તિરસ્કાર કર્યો આટલા દિવસ સમજી

કે સ્ત્રી થઈ પુરુષનું મન ન જીતી શકી તો બધી વિદ્યા વૃથા ! અબળાના મૃણાલ શા કોમળ બાહુમાં આ બાહુ કરતાં શતગણું બળ ભર્યું છે ધન્ય છે તે મૂર્ખ, મુગ્ધ ક્ષીણ તનુલતાને-પરાવલમ્બિતાને ધન્ય છે તે લજ્જાભયે સંકોચાતી સામાન્ય લલનાને, જેના ચંચલ નેત્રપાત આગળ સમસ્ત વીર્યબળ અને કષ્ટકર તપસ્યાના તેજ પરાભવ માને છે ! હે અનંગદેવ, મારો સઘળો દમ્ભ એક ક્ષણમાં તમે નષ્ટ કર્યો છે મારી સઘળી વિદ્યા, સઘળું બળ તમારા ચરણ તળે આવ્યાં છે હવે શીખવો મને તમારી વિદ્યા, આપો મને અબળાનું બળ, અશક્તના શસ્ત્ર

મદન—

હું તમને સહાય થઈશ અયિ શુભે, વિશ્વજયી અર્જુનને જીતી કેદ કરી લાવીશ તમારી સન્મુખ રાણી થઈ કરજો યથેચ્છ તેનો ન્યાય વિદ્રોહીને કરજો શિક્ષા

ચિત્રાંગદા—

સમય હોત તો હું એકલીજ ધીમે ધીમે તેમના હૃદય પર અધિકાર મેળવત, દેવતાની સાહાય્ય ન લેત સંગી થઈ તેમની સાથે રહેત, રણક્ષેત્રમાં સારથી થાત, મૃગયામાં અનુચર

મનત, છાવણીમા રાત્રે તેમના તબુના દ્વાર આગળ પહેરો ભરત, નોકર થઇ તેમની સેવા કરત, ક્ષત્રિયોના આર્ત્તત્રાણ–મહાવ્રતમા તેમને સહાય થાત પછી જરૂર એક દિવસ કુતૂહલથી મને જોઇ, મનમા ને મનમા ત વિચારત "આ કોઇ બાળક, પૂર્વજન્મનો કોઇ ચિરદાસ મારા પુણ્ય કર્મની માફક આ જન્મમા પણ મારી સાથે આવ્યો છે' ધીમે ધીમે તેમના હૃદયના દ્વાર ઉઘાડી તેમા ચિરસ્થાન મેળવત હુ જાણુ છુ - મારો આ પ્રેમ કેવળ અશ્રમાળ પર્યાપ્ત થાય તેમ નથી જે સ્ત્રી નિર્વાક્ ધૈર્ય ધારણ કરી, રાત્રિએ પોતાની જન્મભરની અ તર્વ્યથા પર આસુ સિંચે, અને દિવસે મ્લાન હાસ્યમા તે ઢાકી રાખે, – એવી આજન્મવિધવા નથી હુ, મારી કામના કદી નિષ્ફળ જશે નહિ મારૂ ખરૂ સ્વરૂપ એકવાર તેમને બતાવી શકુ તો તો જરૂર તે મારા હાથમા આવે હાય તે દિવસ તેમણે મને કવી જોઇ હતી! લજ્જાથી સ કુચિત, એક શ કિત, કમ્પિત નારી, ભાન ભૂલી જઈ કવળ પ્રલાપ કરનારી પણ શુ હુ ખરેખર તેવી છુ? અનેક નારીઓ ઘરમા, રસ્તામા ચારે વાટ મદનનોજ આશ્રય લે છે તેમના કરતા હુ વિશેષ નથી? પર તુ, હાય,

પોતાનો પરિચય આપવા માટે તો બહુ ધૈર્ય જોઇએ. બહુ દિવસ જોઇએ સારી જીંદગી જતી રહે, જન્મજન્માંતરના વ્રત લેવા પડે માટે જ આવી છુ તમારે દ્વારે અને માડયુ છે આ કઠોર તપ હે ભુવનવિજેતા દેવ, હે મહાસુન્દર ઋતુરાજ માત્ર એક દિવસ માટે તો દૂર કરો જન્મદાતા વિધાતાનો વિના દોષ શાપ—અબલાનુ કુરૂપ મનાવો મને અપૂર્વ સુન્દરી આપો મને એવો એક દિવસ પછીની તો હુ પેરવી કરી લઇશ એક દિવસ તો મને મારા હૃદયમા થયેલા આકસ્મિક પ્રેમના વિકાસ જેવી અતીવ મનોહર મનાવો હે વસન્ત, હે વસન્તસખા, એક દિવસ માટ તો આ મારી વાસના પૂરો

મદન—

તથાસ્તુ

વસન્ત—

તથાસ્તુ માત્ર એક દિવસ નહિ, પણ એક આખુ વર્ષ, વસન્તની પુષ્પશોભા તારી દહેલત ઉપર વિકસી રહેશે

મણિપુર—અરણ્યશિવાલય

અર્જુન

અર્જુન—

મેં કોને જોઈ ? એ સત્ય હતું કે માયા ? નિબિડ નિર્જન વનમાં નિર્મળ સરોવર—એવું શાન્ત, એકાન્ત કે જાણે નિસ્તબ્ધ મધ્યાહ્ને વનલક્ષ્મીગણ ત્યાં સ્નાન કરી જાય અને ભરપૂર્ણિમાની રાત્રે તે જ સરોવરના સ્નિગ્ધ તૃણતટે, સ્ખલિત અંચલે, નિઃશંક મીઠી નિદ્રા લે.

ત્યાં વૃક્ષની છાયામાં એક સાંજે મારી ગત જીવનકથા, દુનિયાના મૂઢ ખેલ, સુખદુઃખ, ચઢતીપડતી, જીવનના અસંતોષ, અધૂરી આશા, મર્ત્ય માનવનું અનન્ત દારિદ્ર્ય—આ સૌ વિચારતો બેઠો હતો. એ ઘડીએ વૃક્ષઘટાના

ગાઢ અંધકારમાંથી ધીમે ધીમે બહાર નીકળી સરોવરના ઘાટ ઉપરની શ્વેત શિલા ઉપર કોણ આવી ઉભું ! કેવું અપૂર્વ રૂપ ! જાણે તેના કોમલ, શુભ્ર ચરણ નીચે પૃથ્વીનું હૃદય આનન્દથી ધડકી રહે ! ઉષાના સુનેરી અભ્ર જોતજોતામાં ગળી જઈ, ઉદયાચલના શુભ્ર શિખરની અકલંક, નગ્ન શોભા ખુલ્લી કરે, તેમ તેના વસ્ત્ર, તેના દેહના લાવણ્યમાં અતિ સુખથી જાણે મળી જવા ઇચ્છતા હતા. ધીમે ધીમે નીચે ઉતરી, કુતૂહલવશાત્, સરોવર જલમાં પોતાની મુખચ્છાયા જોઈ તે ચમકી ઉઠી. ક્ષણ પછી મૃદુ હાસ્ય કરી વામ બાહુ હલાવી વીલા નાચે તેણે પોતાનો કેશપાશ છોડી નાખ્યો. છૂટા કેશ તેના ચરણ આગળ વિહ્વળ થઈ ગયા. ઝેડો ખખડી નાખી, પોતાના અનવદ્ય સ્નિગ્ધસ્પર્શ, પ્રેમકરુણાભીના બાહુ નિરખી રહી. શિર નીચું નમાવી પોતાના પરિસ્ફુટ દેહતટ ઉપર વિકસી રહેલું યૌવન નિરખ્યું. પોતાના નવા ગૌરતનુ ઉપર પથરાયલી કંઈક લજ્જા અને લાલીભરી પ્રભા નિહાળી. સરોવરના જલમાં ચરણ બોળી તેની આભા જોઈ તેના વિસ્મયની સીમા રહી નહિ, જાણે પોતાને તેણે પ્રથમ જ જોઈ હોયની ! જાણે કોઈ શ્વેત કમળે પોતાનો કળિકાળ

માડલી આંખે / વ્યતીત કર્યા હોય,—પ્રભાત પર્ણ શોભા પ્રથમ મેળવી તેજ પ્રભાતે ગરદન નમાવી નીલ સરોવરજલમા પોતાન પ્રથમ જોઈ, સારો દિવસ વિસ્મયમા ગરક થઈ રહી હોયની ! પણ ક્ષણમા તો, કોણ જાણે શે દુ ખે, તેના મુખ ઉપરનુ હાસ્ય ઉડી ગયુ, તેના નયન કરમાયા, કેશપાશ બાધી લીધો, દેહ ઉપર છેડો ઢાક્યો, અને નિ શ્વાસ નાખતી ધીરે ધીરે તે સરી ગઈ —સુવર્ણમય સંધ્યા મ્લાન મુખ કરી મદ પદે અધારી રજનીમા સરી જાય તેમ

મન વિચાર થયા ધરણીએ પોતાનુ અક્ષય નાખી લીધુ કામનાની સપૂર્ણતા ક્ષણમા જણાઈ ક્ષણમા વિરામી - વળી વિચાર થયા કેટલુ યુદ્ધ કેટલી હિસા, કટલો આડમ્બર પુરુષનુ પૌરુષ ગારવ, વીરત્વની સતત કીર્તિતૃષા, શાત થઈ એ પૂર્ણ સૌન્દર્ય આગળ આળોટ છે—પશુપતિ સિંહ જેમ દુર્ગાના ભુવનવાછિત અરુણ ચરણ તળે આળોટે છે તેમ વળી એકવાર જો— મારણુ કોણે ઠેલ્યુ ?

(બારણુ ઉઘડ્યુ)

આ કોણ ? તે જ મૂર્તિ ! શાન્ત થા હૃદય ! (ચિત્રાગદા પ્રતિ) ડરશો નહિ મારાથી, હે સુમાખ ! હુ છુ ક્ષત્રકુલોત્પન્ન ભયભીત દુર્બલ-

ના ભય ઉત્પન્ન (?)

ચિત્રાંગદા—

આર્ય આપ માન્ય અતિથિ છો. આ મન્દિર મારો આશ્રમ છે. નથી જાણતી હું, આપની અભ્યર્થના કેમ કરવી, કેવો સત્કાર કરી આપને સંતોષવા.

અર્જુન—

તમારા દર્શનમાં જ અતિથિસત્કાર છે. સુન્દરિ! તમારા મધુર વેણુ માત્ર પણ સૌભાગ્ય છે. વાંધો ન હોય તો એક પ્રશ્ન કરવા ઈચ્છું છું મને એક કુતૂહલ થયું છે.

ચિત્રાંગદા—

નિઃસંકોચ પૂછો.

અર્જુન—

શુચિસ્મિતે! કયા સુકઠોર વ્રતને યોગે, હતભાગ્ય માનવલોકની વંચના કરી, આ રૂપ-રાશિને, આ નિર્જન દેવાલયમાં, વ્યર્થ વેરી રહ્યા છો?

ચિત્રાંગદા—

એક ગુપ્ત કામનાની સિદ્ધિ માટે એકચિત્ત શિવપૂજા કરું છું.

અર્જુન—

હાય, જગતની કામના તમે, કોની કરો

છો કામના ? સુદર્શને, ઉદયાચલથી તે અસ્તાચલ સુધીનો મારો પ્રદેશ હું ભમ્યો છું, સપ્તદ્વીપમાં જે કાંઈ દુર્લભ, સુન્દર, અચિન્ત્ય, મહાન છે તે સર્વ મેં આંખે જોયું છે શું જોઈએ છે તમારે ? કોની ઇચ્છા કરો છો તમે ? કહો મને, મારી પાસેથી મળશે તેની વાત.

ચિત્રાંગદા—

જેમની હું ઇચ્છા કરું છું તેમને ઓળખે છે ત્રણે ભુવન.

અર્જુન—

એવો તે નર કોણ છે પૃથ્વી ઉપર ? કોનો યશોરાશિ અમરકાન્તિ તમારા મનોરાજ્યને વિષે દુર્લભ આસન પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે ? કહો મને તેનું નામ સાંભળી કૃતાર્થ થાઉં.

ચિત્રાંગદા—

સર્વશ્રેષ્ઠ નરપતિકુલમાં જન્મેલા છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ વીર.

અર્જુન—

મિથ્યા ખ્યાતિ, એક મુખેથી બીજે મુખે, અને એક કાનેથી બીજે કાને પ્રસરે છે ક્ષણજીવી તુષાર ઉષાને ભમતમાં ઢાંકે છે, જ્યાં સુધી સૂર્યોદય ન થાય ત્યાં સુધી જ હું સત્ય, આ દુર્લભ સૌન્દર્યસંપદ દ્વારા મિથ્યાની ઉપાસના

કરો નહિ. કહો તો ખના, કોણ છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ વીર, ધરણીના સર્વશ્રેષ્ઠ કુલનો ?

ચિત્રાંગદા—

કોણ છો તમે પન્કીર્તિ-અદેખા, ઓ સન્યાસિ ! આ ભુવનમા કોને એ વાત અજાણી છે કે કુરુવશ સર્વ ગજવશનો મુકુટ છે ?

અર્જુન—

કુરુવશ !

ચિત્રાંગદા—

તે જ વશમા એક છે અક્ષયકીર્તિ, વીરેન્દ્ર કેસરી નામ સાભળ્યુ છે તેમનુ ?

અર્જુન—

બોલો, સાભળુ તમારે મુખે

ચિત્રાંગદા—

અર્જુન ગાડીવધનુ, ભુવનવિજેતા જગત ના સમસ્ત નામભડારમાથી આ અક્ષય નામ ચોરી લઈ, જતન કરી, છુપાવી રાખી, મ મારા કામાર હૃદયને ભરી દીધુ છે બ્રહ્મચારિ, વ્યાકુલ કેમ દેખાઓ છો ?

ત્યારે શુ એ મિથ્યા છે ? શુ મિથ્યા છે અર્જુન નામ ? કહો આ જ ક્ષણે, જો તે મિથ્યા હોય તો હૃદય ભાગી તેને વેગી દેઉ એક મુખેથી બીજે મુખે, એક કાનથી બીજે

કાને ભલે ને ઉડતું રહે નારીના અન્તરમા તેને સ્થાન નથી

અર્જુન—

વરાગને, તે જ અર્જુન, તે જ પાડવ, ત જ ગાંડીવધનુ, તમાગ ચરણનુ શરણ પામવા ભાગ્યશાળી થયા છે તેનુ નામ, તેની ખ્યાતિ, તેનુ વીર્ય, મિથ્યા હો કે સત્ય હો, પણ જે દેવદુલભ લોકમા તેન સ્થાન દીધુ છે ત્યાથી તેને, હવે ના કરશો વિચ્યુત,—ક્ષીણપુણ્ય હત-સ્વર્ગ હતભાગ્ય સમ

ચિત્રાગદા—

તમે પાર્થ ?

અર્જુન—

હુ જ પાથ દેવિ તમાગ હૃદયદ્વારે પ્રેમાત્ત અતિથિ

ચિત્રાંગદા—

સાભળ્યુ છે ને કે અર્જુન તો બાર વર્ષનુ બ્રહ્મચર્ય પાળેછે તે જ વીર વ્રત ભગ કરી કામિનીની કામના કર છે ! હે સન્યાસિ, તમે પાર્થ ?

અર્જુન—

તમે માર વ્રત ભાગ્યુ છે,—ચન્દ્ર ઉદય પામી

જેમ પલકમા રાત્રિની યોગનિદ્રા-અધકાર ભાગી નાખે તેમ

ચિત્રાંગદા—

ધિક્, પાર્થ, ધિક ! કોણ હુ છુ, શુ છે મારી પાસે, શુ દેખો છો તમે મારામા ? મારુ તમે શુ જાણો છો ? કોને માટે તમે પોતાને ભૂલી જાઓ છો ? એક ક્ષણમા પ્રતિજ્ઞાનો ભગ કરી અર્જુનને કરો છો અનર્જુન તે કોને માટે ? મારે માટ તો નહિ જ, આ બે નીલોત્પલ નયન માટે આ નવનીતને લજવે એવા બાહુ-પાશમા સવ્યસાચી અર્જુન સપડાયા કે-પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુ બધન તોડી-ફોડીને –અહા ! ક્યા ગઈ પ્રેમની મર્યાદા ! ક્યા ગયુ નારી સન્માન ? હાય, મારા ઉપર, મારા તુચ્છ દેહે, મારા અમર અતરાત્માના આ લક્ષણથીયે કપટવેશે વિજય મેળવ્યો ! આટલે વખતે જાણી લીધી, અર્જુન તમારી ખ્યાતિ અને તમારુ વીરત્વ મિથ્યા છે

અર્જુન—

ખ્યાતિ મિથ્યા છે, વીરત્વ મિથ્યા છે, તે હુએ આજે સમજ્યો છુ આજ મને સપ્તલોક સ્વપ્નસમ ભાસે છે માત્ર તુ જ એક પૂર્ણ છે તુ સર્વ છે તુ વિશ્વનુ ઐશ્વર્ય છે, એક નારી, તુજ સકલ દૈન્યનુ મહત અવસાન

છે, નકલ જગનુ તુ વિશ્રાન્તિસ્થાન છે કેમ જાણે અકસ્માત, તને નીરખીને, હુ સમજી શક્યો છુ કે અન્ધકારના મહાર્ણવમા, પ્રથમ પ્રભાતનુ આનન્દકિરણ પ્રકટતા, એક મુહૂર્તમા સૃષ્ટિ-કમળનો વિકાસ ચોદિશ કેવી રીતે પ્રસરી ગયો હશે બીજા સૌને, ગમે તો પળે પળે, અંશે અંશે, તો પણ બહુ દિવસે પૂરુ સમજી શકાય,- પણ તને મે જોયા ત્યારથી સમગ્ર તુ મને નિરખવાની મળી છે છતા તારો પાર પામી શકતો નથી —કૈલાસ શિખરપર એકવાર મધ્યાહ્ને, મૃગયાથી થાકેલો, તૃષા અને તાપથી પીડાયલો હુ કુસુમચિત્રિત માનસસરને તીરે ગયો તે દિવ્ય સરોવરના જલ તરફ નિહાળીને જોયુ તો તે અનન્ત, અતલ નજરે પડયુ જેટલુ ઉંડુ જુઓ તેટલુ સ્વચ્છ મધ્યાહ્ન-રવિની રશ્મિરેખા સુવર્ણનલિનીના સુવર્ણ મૃણાલ સાથે મળી જઇ, અગાધ અસીમમા ડુબી જતી હતી અને જલની લહરીમાથી લક્ષકોટિ અગ્નિમયી નાગિણીઓ જેવી આમતેમ ડોલી રહેતી હતી મનમા એમ થયુ કે જાણે ભગવાન સૂર્યદેવે પોતાની સહસ્ર અંગુલિથી, જન્મશ્રાન્ત કર્મક્લાન્ત મર્ત્યલોકને સુન્દર અનન્ત શીતલ, અન્તિમ વિરામસ્થાન ક્યા છે તે બતાવી દીધુ -

એ સ્વરૂપ અતલતા મે જાણુ તમારામા ચારિત્રથી દેવની અંગુલિ જાણે મને નિર્દેશ કરે છે કે આજ તમારો અલૌકિક પ્રકાશ, છે કીર્તિ ક્લિષ્ટ જીવનનુ સમર્પણસ્થાન

ચિત્રાંગદા—

આ હુ નથી, હુ નથી પાર્થ ! હાય, આ તો કોઈ દેવની છલના છે જાઓ, જાઓ, પાછા ફરો, પાછા ફરો, ની મિથ્યાની ન કરો ઉપાસના તમારુ શૌર્ય વીર્ય, મહત્ત્વ, મિથ્યા વસ્તુને પગે ન ધરો જાઓ પાછા ફરો

તરુ તળે

ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

હાય, હાય, એ તે પાછી વાળી શકાય? — તે ભીરુહૃદયની મન્થરગતી વ્યાકુળતા — ભૂખાર્ત કમ્પિત તનમાં ઝગડતી હોમાગ્નિ શિખાના જેવી! અનંગના બાહુ થઈ જાણે, તે દૃષ્ટિ, મને ઝડપી લેવા આવે છે તે ઉત્તમ હૃદય સર્વાંગ તોડી બહાર નીકળવા ચાહે છે, અને તેનો ક્રન્દનધ્વનિ અંગેઅંગ સંભળાય છે જાણે! આવી એ તૃષ્ણા તે શું પાછી વાળી શકું?

(વસન્ત અને મદન પ્રવેશ કરે છે)

અનંગદેવ, આ કયા રૂપહુતાશનમાં વીંટો છો મને, કે બળું છું, અને બાળું છું

મદન—

કહે, તન્વિ, ગઇ કાલની કથા મેં છોડેલા પુષ્પશરે શું શું કાર્ય સાધ્યું તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે

ચિત્રાંગદા—

કાલ સંધ્યાકાળે, સરોવરના તૃણપુંજ તીરે, વસન્તના ખરેલા પુષ્પો પાથરી મેં એક શય્યા રચી થાકેલી હું, મારૂં અવસન્ન શિર મારા ડાબા હાથ ઉપર ટેકવી સુતી, તે દિવસની વીતીનો હું વિચાર કરતી હતી—અર્જુનને મુખે મેં જે સ્તુતિ સાંભળી હતી તેના શબ્દેશબ્દનું સ્મરણ કરતી હતી એકલી સુતી સુતી સારો દિવસ સંચેલા અમૃતમાંથી ટીપું ટીપું લઇ પાન કરતી હતી મારો પર્વ ઇતિહાસ મારા પૂર્વજન્મની કથા પ્રમાણે હું ભૂલતી હતી જાણે હું રાજ કન્યા ન હોઉં, જાણે મારે કાંઇ પૂર્વાપર નહોય જાણે હું આ અવનિપર એકાએક ઉગી નીકળેલું અરણ્યનું પિતૃમાતૃહીન પુષ્પ હોઉં,—માત્ર એક પ્રભાતપૂરું આયુષ્ય તેટલામાં ભ્રમરનો ગુંજારવ અને વનાન્તનો આનન્દમર્મર સાંભળી લેવો પડશે, અને પછી તરતજ નીલ આકાશ તરફથી દૃષ્ટિ વાળી લઇ, શિર નમાવી, વાયુના એક સ્પર્શની સાથે, એક આંસુ પણ સાથે

વિના, ખરી જઇ ધૂળમા રોળાઇશ, અને એટલી અવધિમા આદિઅન્તવિહીન મારી કુસુમ-કથા સમાપ્ત થશે

વસન્ત—

એક પ્રભાતમા તો અનન્ત જીવન પ્રકટે, ઓ સુન્દરિ !

મદન—

સગીતના એક અલ્પ આલાપમા, જેમ અનન્ત કથા રણકી ઉઠે વારૂ, પછી

ચિત્રાગદા—

આ વિચારમા પડી હતી ત્યાર દક્ષિણનો પવન અગેઅગપર નિદ્રાની લહરીઓ અફાળતો હતો, સપ્તપર્ણ વૃક્ષની શાખા ઉપરથી પ્રફુલ્લ માલતીલતા મારા ગોર તનુ ઉપર ટપ ટપ પુષ્પો વરી નિ શબ્દ ચુબન વરસાવતી હતી પુષ્પોએ કેટલાકે વાળમા, કેટલાકે ચરણ આગળ, કેટલાક સ્તનતટે પોતાની મરણશય્યા બિછાવી

કેટલીક ક્ષણ અચેત વહી ગઇ એ સ્થિતિમા ન જાણે ક્યારે, નિદ્રાના ઘેનમા મને અનુભવ થયો કે જાણે કાઇના મુગ્ધ નયનની દૃષ્ટિ, દશ આગળીઓની જેમ, મારા નિદ્રાલસ તનુને, તીવ્ર લાલસાથી સ્પર્શ કરે છે ચમકીને હ જાગી ઉઠી

જોયુ તો પેલા સન્યાસી મારા ચરણ આગળ અનિમેષ ઉભા રહ્યા છે, સ્થિર મૂર્તિ જેવા પર્વાચલ ઉપરથી ધીમે ધીમે સરી જઇ પશ્ચિમે ઢળતા બારશના ચન્દ્રમાએ પોતાના સર્વ હિમકિરણો, મારા સ્ખલિતવસ્ત્ર, નવપ્રફુલ્લ, શુભ્ર સૌન્દર્ય ઉપર ઢાળી દીધા છે તરુતલ પુષ્પની સુગન્ધે મહેકી રહ્યુ છે તમરાના અવાજ મા રાત્રિ નિદ્રામગ્ન છે, સ્વચ્છ સરોવરજલમા ચન્દ્રકિરણબિબ જાણે ચોટી રહ્યા છે પવન પડી ગયા છે જ્યોત્સ્નાના ભર પ્રકાશમા, મસૃણ, ચિક્કણ ટગલ ઢગલા અધારા પલ્લવોનો ભાર શિરે લઈ અટવી સ્તબ્ધ થઇ રહી છે તેવાજ જાણે, દીર્ઘકાય વનવૃક્ષસમા પેલા એકાકી દડધારી બ્રહ્મચારી ચિત્રાર્પિત ઉભા છે નિદ્રા-ભગ થતાજ ચોદિશ જોયુ તો એમ લાગ્યુ કે, જાણે કાઇ વિસ્મૃત પ્રદેશ માના આ જીવનના લય થઈ, કાઇ અજાન અદ્ભુત નિદ્રાલોકમા, જનશૂન્ય, નિર્જ્યોત્સ્ન વેતરણીતીરે, મે સ્વપ્ન-જન્મ લીધો છે ફરીને હુ ઉભી થઇ મિથ્યા નગ્ન, સકોચ, ઢીલા વસ્ત્ર ના, ચરણ આગળ સરી પડયા 'પ્રિય, પ્રિયતમે !" શબ્દ મારે કાને પડયા આ ગભીર સબોધન સાથે એક દેહમા જન્મોજન્મની સ્મૃતિ જાગી ઉઠી હુ

બોલ્યા, 'યો યો મારું સ્વર્ગ યો મારા જીવનવલ્લભ ' મારા બન્ને બાહુ પહોળા કર્યા વનવૃક્ષઘટામાં ચન્દ્ર ડૂબી ગયો પૃથ્વી અંધકાર માં પડી સ્વર્ગ અને મર્ત્ય, દેશ અને કાલ દુઃખ અને સુખ, જીવન અને મરણ, અસહ્ય આનન્દસંમોહમાં અચેત થઈ ગયાં પ્રભાતનું પ્રથમ કિરણ ફૂટતાં, પક્ષીનું પ્રથમ સંગીત સાંભળાતાં ધીરે ધીરે ડાબા હાથનો ટેકો દઈ ઊઠી, શય્યા પર હું બેઠી જોયું તો નીરવ નિરાંતે મીઠી નિદ્રા લેતા હતા એમના ઓષ્ઠ ઉપર પ્રભાતની ચન્દ્રકળા સમું મન્દ સ્મિત ફરકી રહ્યું હતું—રજનીના આનન્દનો શીર્ણ અવશેષ જાણે એમના ઉન્નત લલાટપટે અરુણનો પ્રકાશ પડ્યો મર્ત્યલોકમાં જાણે નવા ઉદયાચલ પર નવકીર્તિસૂર્યોદયનો પ્રકાશ થશે નિઃશ્વાસ નાખી શય્યા તજી હું ઊઠી, એમના સુપ્ત મુખ ઉપર પડતાં રવિકિરણની આડ ધીરે રહીને, માલતીલતાગુચ્છનો પડદો રચ્યો—ચોદિશ પૂર્વપરિચિત પ્રાચીન પૃથ્વી જોઈ મારું પોતાનું મને ફરીવાર સ્મરણ થઈ આવ્યું, અને પોતાની છાયાથી ભયભીત થઈ નાસતી હરિણીના જેવી હું, પ્રભાતના પારિજાત પુષ્પથી ઢંકાયલી વન-સ્થલી ઉપર ભાગી આવી નિર્જન લતામંડપ

નીચે બેસી, અને કમ્મરે મુખ ઢાંકી, રોવાની ઇચ્છા કરી, પણ આંસુ ન આવ્યાં

મદન—

હાય, માનવનન્દિનિ, સ્વર્ગના સુખનો એક દિવસ તોડી તેના આનન્દ વડે ધરણીની એક રાત્રિ ભરી, તારા અધર આગળ મહા મહેનતે મે ધરી, રતિચુમ્બિત, નન્દનવનગન્ધથી મોહિત મધુર શચીના પ્રસાદામૃતનું મે તને પાન કરાવ્યું તોય આ રુદન !

ચિત્રાંગદા—

પણ, દેવ, કોને કરાવ્યું પાન ? કોની તૃષા મટાડી ? પેલું ચુમ્બન પેલો પ્રેમસંગમ, જે મારા અંગમાં વ્યાપી, આ ક્ષણે વીણાના ઝંકારસમ કંપી ઉઠ્યા છે, તે તો મારાં નથી બહુ કાલની સાધના વડે માત્ર એક પલક માટે મળેલું એ પ્રથમ મિલન, કોઇએ મને છેતરી, મારી પાસેથી છીનવી લીધું ! મારૂં આ માયા-લાવણ્ય, અતિ પ્રફુલ્લ પુષ્પની પાંખડીઓની માફક, એ ચિરદુર્લભ મિલનની સુખ–સ્મૃતિ લઇને ખરી પડશે પછી અંતરની દરિદ્ર આ સ્ત્રી અહર્નિશ રહેનીએ દરિદ્ર થઇ બેસશે મકરધ્વજ, આ તો આપે મને કોઇ દુષ્ટ રાક્ષસીની સાથે તેની છાયાની માફક, તેની અંગસહચરી કરી,

જડી લીધી છે,—આ તે કેવો શાપ ? સતત તૃષ્ણાતુર, લોલુપ ઓષ્ઠને જે ચુમ્બન પ્રાપ્ત થયા તેનું તે પાન કરી ગઈ તે પ્રેમદૃષ્ટિપાત એવો આગ્રહપૂર્ણ છે કે જ્યાં તે પડે છે ત્યાં તે જાણે વાસનાની રંગિત ચિહ્નરેખા આંકે છે — સારી રાત તપસ્યા કરી રહેલા કૌમાર હૃદયપદ્મ ઉપર તે દૃષ્ટિ રવિકિરણ શી આવી પડી તેને પણ તે ગલક્ષ્મીએ ભુલવી, પોતે લઇ લીધી

મદન—

ત્યારે ગઈ રાત તો તારી વ્યર્થ ગઈ ! તારૂં આશાનું હોડકું લગભગ કિનારે આવેલું, શું માત્ર તરંગઆઘાતે પાછું ઠેલાયું ?

ચિત્રાંગદા—

ગઇ રાત્ર તો મનમાં કશુંય ન હતું, દેવ ! સુખસ્વર્ગ એટલું બધું પાસે આવી ગયું, કે આત્મવિસ્મરણના સુખમાં, તે મને પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ તેની મેં ગણના ન કરી આજ પ્રભાતે, ઉઠી ત્યારથી નિરાશા અને ધિક્કારના આઘાતે, હૃદયના મર્મેમર્મ તૂટે છે રાતની કથા એક પછી એક સાંભરી આવે છે, અને તે ણી ચેતના વિદ્યુત્વેદના ઉપજાવે છે અંતરમાં અને બહાર તે મારી સપત્ની બને છે હું તે ભૂલી શકતી નથી મારી કાયા પણ જાણે મારી

સપત્ની થઇ છે પ્રતિદિવસ તે સપત્નીને સ્વહસ્તે સજાવીને મારૂ આકાંક્ષાતીર્થ જે વાસરશય્યા, ત્યાં મારે મોકલવી પડશે, સતત તેની સાથે રહી, ઉઘાડી આંખે, તેનો આદર થતો પ્રતિક્ષણ જોવો પડશે હાય દહના સાહાગથી અંતર વડકે બળે એવા શાપ તે નરલોકમાં બીજા કોને ચોટયો હશે ? હે અનંગ પાછું લ્યો આપેલું વરદાન

મદન—

જો પાછું લઉં તો છલનાનું આવરણ દૂરી દઇ કુસુમપલ્લવહીન, હેમન્તની હિમશીર્ણ-લતા જેવી તું અર્જુન સમક્ષ શું મ્હો લઇ ઉભી રહેશે ? પ્રથમ આનન્દનો જરા ઘુંટડો પાઇ તેના મુખ આગળથી સુધાપાત્ર ખેંચી લઇ ભૂમિ ઉપર ચૂરી નાખશે તો તે કેવા આઘાતથી ચમકી ઉઠશે, તારા તરફ તે કટલા ક્રોધથી જોશે ?

ચિત્રાંગદા—

દેવ તેયે બહેતર છે ! આ **કપટવેશધારી** હું કરતાં તો તે **વેશ વિનાની** હું રાતગણી શ્રેષ્ઠ છું હું તેમની આગળ પ્રગટ થઇશ, પછી જો તેમને ઠીક ન લાગે અને તિરસ્કારપૂર્વક મને તજી ત ચાલ્યા જાય અને

મારી છાતી ફાટી માઇ મગ્ણ થાય તો પણ હું,
હુ તો રહીશ ઇન્દ્રસખા, એમ પણ બહેતર છે

વસન્ત—

મારી વાત તો સાંભળ ફૂલ પૂરાં ફૂટી રહ્યા પછી જ ફળ નીપજે છે યથાકાળે, તાપક્લિષ્ટ તારા લાવણ્યની પાંખડી આપોઆપ ખરી પડશે ત્યારે તું તારા ખરા ગૌરવમાં પ્રગટ થશે, પછી તને નીરખીને અર્જુન પોતાને નૂતન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ માનશે બહેન જા પાછી તમારા યૌવનઉત્સવમાં !

- - -

અર્જુન અને ચિત્રાંગદા

ચિત્રાગદા—

શુ જુઓ છો ? વીર

અર્જુન—

પુષ્પવૃન્ત લઇ કુળી અગુલિથી તમે માળા ગુથી રહ્યા છો તે જોઉ છુ નિપુણતા અને ચારુતા, એ બહેનની જોડલી, જાણે ચ ચળ ઉલ્લાસમા, તમારી અ ગુલિના ટેરવા ઉપર, લીલા કરી રહી છે જોઉ છુ અને વિચાર કરુ છુ

ચિત્રાંગદા—

શો વિચાર કરો છો ?

અર્જુન—

હુ વિચારુ છુ, પ્રિય, કે તુ એવીજ સુન્દર

રીતે તારા હળવા હાથે, મારા પર્યટનના દિવસોને, તારા ફક્ત સ્પર્શના રસ સરસ કરી, તેની પણ એક એવીજ માળા ગૂંથીશ, અને તે અમર આનંદમાળા કંઠે ધરી હું પાછો ગૃહે સંચરીશ

ચિત્રાંગદા—

આ પ્રેમને ગૃહ ખપે ?

અર્જુન—

ગૃહ નથી ત્યારે ?

ચિત્રાંગદા—

નથી ગૃહે લઈ જશો ? ગૃહની તો વાત જ મા કરો ગૃહ ચિરકાલનું છે જે કાંઈ ચિરસ્થાયી હોય તેને જ તમે ગૃહે લઈ જજો વનકુસુમ જ્યારે સુકાશે ત્યારે ગૃહમાં તેની અવગણના કરી, ક્યારે પાષાણભૂમિ ઉપર ફેંકી દેશો ! તેના કરતા તો અરણ્યના અંતપુરમા,— જ્યા નિત્ય નિત્ય કુસુમાંકુરો કરમાય છે, પલ્લવ પડે છે કેશર ઝરે છે કુસુમદલ ખરે છે, અને ક્ષણે ક્ષણે જ્યા કેટલીએ એવી ક્ષણિક કળિઓ ફૂટે છે અને તૂટે છે, જ્યા આવા અનેક અનેક સુખની સમાપ્તિ થાય છે, ત્યા— દિનાન્તે મારી લીલા સમાપ્ત થયે, હું ખરી જઈશ કોઈના મનમા કશો ખેદ થશે નહિ

અર્જુન—

બસ એજ ?

ચિત્રાંગદા—

હા એજ બીજું કશું નહિ વીરવર, એમાં દુઃખ શાનું ? આલસ્યના સમયમાં જે સારૂં લાગે તેને, આલસ્યના સમયમાં જ પૂરૂં ભોગવી લો. સુખને એ સમય ઉપરાંત ક્ષણ પણ વધારે પકડી રાખો તો તે દુઃખમાં જ પલટાવાનું જે છે તે જ લો. જેટલી ક્ષણ છે તેટલી ક્ષણ રાખો. કામનાના ઉદયકાળે જે જેટલું ઇચ્છ્યું હોય તેનાથી વિશેષની, તૃપ્તિના અવસાનકાળે આશા કરો નહિ.

દિવસ વીત્યો છે. કંઠે ધારણ કરો આ માળા. માર્ગશ્રાન્ત શરીરને તમારા બાહુમાં ખેંચી લો, હે વીર ! આપણા અધરના સુખ-સંમિલનમાં મિથ્યા અસંતોષ ગળી જઈ શાન્તિ પ્રસરો. આવો, પ્રણયના સુધામય ચિર-પરાજયમાં આપણે બંને એકબીજાના બાહુબન્ધમાં બન્દી થઈએ.

અર્જુન—

સાંભળ, વહાલી, વનાન્તની પાર દૂર દેવાલયમાં આરતિના શાન્તિશંખ વાગી ઉઠયા.

મદન અને વસન્ત

મદન—

હું પચશર છું, મિત્ર, મારા એક શરે છે હાસ્ય, એક શરે છે અશ્રુ, એક શરે છે આશા એક શરે છે ભય અને એક શરે છે વિરહ મિલન, આશા, ભય દુઃખ, સુખ,—એક સાથે લાગ્યા

વસન્ત—

હું થાક્યો છું, મને જરા ઠરવા દો હે અનંગ તમારા ત્રણ ગને સાંગોપાંગ ઉતારો ગતદિવસ જાગૃત રહી તમારા અગ્નિને મારે ક્યાં સુધી પંખો નાખ્યા કરવો પડશે ? મહી મહી નિદ્રા મારી આંખો ઘેરે છે, પંખો પડી જાય છે અને અગ્નિ-પ્રકાશ ઉપર ભસ્મ છવરાઈ જાય છે ચમકીને જાગી નવી ફૂંકે તેનો

પ્રકાશ ફરી ચમકતો કરૂ છુ આ વેળા તો મને વિદાય દે

મદન—

હું જાણુ છુ જ કે તમે નિત્ય અસ્થિર છો—સદાય નાદાન નિત્ય છુટે દોર પૃથ્વી અને સ્વર્ગ ઉપર તમારી લીલા કરી ગયા છો અત્યત શ્રમ લઇ અને બહુ કાલક્ષેપ કરી તમે જેને સુદર કરી મૂકો છો તેને પલકમા ધુળ મેળવતા, તમે પાછુ ફરી જોતા નથી પણ હવે વધાર દિવસ રહ્યા નથી આનન્દચચળ દિવસો તમારી પાખના સુસવાટે શુષ્ક પર્ણવત ચપ ચપ ઉડી જાય છે હર્ષ–અચેતન વર્ષ પુરૂ થવા આવ્યુ છે

— ––––

અરણ્યમાં

અર્જુન

અર્જુન—

પ્રભાતે નિદ્રામાંથી જાગતા જાણે મને સ્વપ્નોમાંથી એક અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થયુ તે રત્નને રાખવાનુ, આ પાર્થિવ મૃત્તિકામા સ્થાન નથી તેને જેમા જડી શકાય એવુ કિરીટ નથી, જેમા તેને પરોવી શકાય એવુ સૂત્ર નથી તેને તજુ એવો હું અધમ નથી અહર્નિશ તેના ગ્રહણમાજ રોકાયલો મારો ક્ષત્રિયમાણ કર્તવ્ય વિમુખ થઈ ગયો છે

(ચિત્રાંગદા પ્રવેશ કરે છે)

ચિત્રાંગદા—

શો વિચાર કરો છો ?

અર્જુન—

આજે મારા મનમા મૃગયાના વિચાર ઘોળાય છે જૂઓને ડુંગરાઓ ઉપર વરસાદ કેવો ધોધમાર વરસી રહ્યો છે અરણ્ય ઉપર ઘનઘોર છાયા ઝઝૂમી રહી છે મસ્ત ઝરણું, પોતાના ઘુઘવાટથી તટના પ્રતિરોધનો ઉપહાસ કરે છે યાદ આવે છે કે, આવા વર્ષાના દિવસો-મા અમે પાચે ભાઇઓ ચિત્રક વનમા શિકારે જતા વાદળની ઘટાના સ્નિગ્ધ અંધકારમા સારો દિવસ અમે ઉલ્લાસમા ગાળતા, મેઘની ઝીણી ઝીણી ગર્જના સાથે અમારા હૃદય નાચી રહેતા, ઝરમર ઝરમર ટપકતા વરસાદને લીધે, અને ઝરણાના કલરવને લીધે મૃગલાઓને અમારો સાવધાન પગરવ સભળાતો નહિ પથપંક પર પોતાની નખચિન્હરેખા મૂકી જઇ, ચિત્તાઓ તેમની ગુહાનો અમને પત્તો દઇ જતા, વનભૂમિ કેકારવથી ગાજી રહેતી, મૃગયા પૂરી થયે, વર્ષાના સૌભાગ્યગર્વથી ઉભરાઈ જતી નદી અમે પાચે શરત કરીને તરી જતા તેવા શિકારે જવાનો મને ચળવળાટ થાય છે

ચિત્રાંગદા—

હે શિકારી, જે શિકારનો આરમ્ભ કર્યો

છે તેને તો પ્રથમ પૂરો થવા દો શું તમને ખાતરી છે કે આ સુવર્ણ માયામૃગી આપના હાથમાં પૂરેપૂરી આવી ગઈ ? ના રે, ના ! એ વનચારિણી પોતે પોતાને કબજે રાખી શકતી નથી, પલકવારમાં તે કોણ જાણે ક્યારે સ્વપ્નવત્ છટકી જાય છે એકાદ ક્ષણની લીલા એ સહી શકે ચિરકાળના બન્ધન વહી શકે નહિ જુઓની વાયુ અને વૃષ્ટિની કેવી લીલા મચી રહી છે—શ્યામ વર્ષા પવનની પીંછમાં પલકમાં હજારો તીર છૂટે છે છતાં તે દુર્ધર્ષ મૃગ અક્ષત, અજિત મસ્તાનો ધસ્યો જાય છે,— મારી અને તમારી લીલા, પણ નાથ, આવીજ છે, આજ વર્ષાના દિવસ,— ચપળાનો શિકાર પ્રાણ અકારા કરીને કરશો તમારા ભાથામાં જેટલા શર છે, તમારી પાસે જેટલા અસ્ત્ર છે, તે એકાગ્ર રીતે સામટા વરસાવશો કદી અંધકાર હોય છે તો કદી ક્ષણમાં પ્રકાશના ચમકારા થાય છે કદી ઝરમર મેહ વર્ષે છે તો કદી વીજળીના કડાકા થાય છે માયામૃગી મેઘાચ્છન્ન જગત મહીં નિરંતર નિરંકુશ દોડતી રહે છે

મદન અને ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

હે મન્મથ, નથી જણાતું, આપે મારાં રગેરગમાં શું ભરી દીધું છે? મારા લોહીમાં મળી જઈ, જલદ મદિરાની માફક, તેણે મને ઉન્મત્ત કરી મૂકી છે પોતાના ગતિગર્વથી મત્ત થયેલી મૃગી હું મુક્તકેશે, ઉચ્છૃંખલ વેશે, આખી પૃથ્વી ઉપર દોડાદોડ કરી રહી છું, ધનુર્ધર ઘનશ્યામ—મારા શિકારીને થકવી નાખી તેમની આશા હતપ્રાય કરી છે, અને તેમને માર્ગે માર્ગે, વને વને, ભટકાવી રહી છું વિજયના નિર્દય આનન્દમાં, કૌતુકથી હાસ્ય કરું છું આ રંગનો ભંગ કરવાથી હું ડરું છું, જો મને ક્ષણવાર સ્થિર થાઉં તો, હૃદય આંસુથી ભરાઈ ફાટી જાય

મદન—

રહો રહો એ રંગનો ભંગ કરશો મા એ રંગ તો મારો છે છુટવા દો બાણ અને તુટવા દો પ્રાણ આજ નવીન વર્ષામાં, અરણ્ય મહી મારી મૃગયા મચી છે આજ એને થકવી નાખો થકવી, કરો એને પદાનત બાંધો એને દૃઢપાશમાં, દયા ના કરો હસી હસીને એને ઢીલો કરી નાખો અમૃત અને વિષ પાયેલા તીક્ષ્ણ વાગબાણ છોડો એના હૃદય પર, શિકારમાં ન હોય દયાને સ્થાન

અર્જુન અને ચિત્રાંગદા

અર્જુન—

કોઈ ભવન નથી તમારૂં પ્રિયે જ્યાં વિરહ-દુઃખે તમારાં પ્રિય પરિજન કલ્પાંત કરી રહ્યાં હોય? નિત્ય સ્નેહ-સેવાથી સુધામય કરી રાખેલો જે આનન્દપુરીનો પ્રદીપ તમારા અરણ્યમાં આવી રહેવાથી હોલાઈ ગયો હોય? તમારા બાળપણનાં સ્મરણો જે સ્થાને રુદન કરતાં પહોંચે એવું સ્થાન નથી કોઈ?

ચિત્રાંગદા—

આ પ્રશ્ન શા? શું ત્યારે મઝા પૂરી થઈ? તમે દેખો છો તેજ હું છું તેથી વિશેષ પરિચય આપું એમ નથી. પ્રભાતે કિંશુકપલ્લવની અણી ઉપર જે હિમબિન્દુ ડોલે છે તેને કોઈ નામઠામ હોય છે? એની પાસે કોઈ પરિચય

મળે છે ' તમે જેને ચહાઓ છો તે પણ એવીજ એક હિમકણિકા છે—નામઠામ વિનાની

અર્જુન—

પૃથ્વી ઉપર એને કાંઇ બંધન નથી ? શું પૃથ્વી ઉપર ભુલું પડેલું એક સ્વર્ગબિન્દુ માત્ર છે એ ?

ચિત્રાંગદા—

માગ્રેજ માત્ર પલકવારજ અગણ્યના કુસુમને એણે પોતાની ઉજ્જવલતા આપી છે

અર્જુન—

તેથીજ ' તુ ખોવાઇ ખોવાઇ ' એમ, પ્રાણ સદા પુકારી રહ્યા છે નથી થતી તૃપ્તિ કે નથી વળતી શાન્તિ સુદુર્લભે આવ, મારી વધારે અડોઅડ આવ બીજા મનુષ્યોની જેમ નામ ધામ, ગોત્ર, ગૃહ દેહ મન, વાચા સહસ્ર બંધનોમા, તુયે બધા કે ચોબાજુથી તારો સ્પર્શ કરૂ અને અખંડ નિર્ભયતામા હુ વાસ કરૂ તારે નામ નથી ? ત્યારે હૃદયમંદિર મહીં કયા પ્રેમમન્ત્રે તારા જાપ જપીશ ? ગોત્ર નથી ? ત્યારે કયા મૃણાલે આ કમળ પકડી રાખીશ ?

ચિત્રાંગદા—

ના, નથી, નથી—જેને બાંધવા ઇચ્છો

છો તેણે ક્યાય બંધન જાણ્યા નથી ને કેવળ મેઘની સુવર્ણપ્રભારૂપ કુસુમની ગંધરૂપ, તરંગની લીલારૂપ છે

અર્જુન—

આવાને જે ચહાય તે તો અભાગીજ હોય ! પ્રિયે, ધરો મા પ્રેમીને આકાશકુસુમ સુખમા તેમ દુઃખમા, સારે તેમ નરસે દિવસે છાતી સરસુ ચાપી રખાય એવુ કાંઈ ધન તેને આપો

ચિત્રાંગદા—

હજી વર્ષ તો પૂરુ થયુ નથી એટલામા જ કંટાળ્યા ? હાય હાય, હમણા જ હુ સમજી કે પુષ્પનુ સ્વલ્પ આયુષ્ય તે દેવનો આશીર્વાદ જ છે ગત વસન્તના પુષ્પ સાથે આ મોહનતનુ ખરી પડયુ હોત તો તેનુ મરણ ધન્ય થાત વધુ દિવસ નથી રહ્યા પાર્થ ! જે કાંઈ રહ્યા છે તેટલા દિવસમા તમારી તૃષા તૃપ્ત કરી આનન્દ-મધુ ધરાઈ ધરાઈ પી લો પછી પેલો મધુ-તરસ્યો ભમરો કાલ સાંજે આપણે ચુંટી લીધેલા માધવી પુષ્પની આશે આશે ભમતો હતો તેમ ફરી ફરીને નાગી સ્મૃતિની માયા-જાળમા વારવાર આવશો નહિ

વનવાસીઓ અને અર્જુન

વનવાસી—

હાય હાય અમારું કોણ રક્ષણ કરશે ?

અર્જુન—

કેમ, શું છે ?

વનવાસી—

ઉત્તરના પહાડોમાંથી ચોરોનાં ધાડેધાડાં ચોમાસાના જલધોધ પ્રમાણે ગામનો નાશ કરવા તૂટી પડયાં છે

અર્જુન—

આ રાજ્યમાં કોઈ રક્ષક નથી ?

વનવાસી—

રાજકુમારી ચિત્રાંગદા દુષ્ટોનું દમન કરતાં તેમના ત્રાસને લીધે યમભય સિવાય રાજ્યમાં બીજો કોઈ ભય નહતો સાંભળ્યું છે કે તે તો

અજ્ઞાત ભ્રમણવ્રત લઈ તીર્થપર્યટને ગયા છે

અર્જુન—

ત્યારે શું આ રાજ્યનો રક્ષક કોઈ રમણી છે ?

વનવાસી—

એક દેહે તે, અનુરક્ત પ્રજાજનના માતા કહો તો માતા અને પિતા કહો તો પિતા, બન્ને છે સ્નેહમાં તે રાજમાતા અને શૌર્યમાં યુવરાજ છે

(જાય છે)

(ચિત્રાંગદા પ્રવેશ કરે છે)

ચિત્રાંગદા—

શો વિચાર કરો છો, નાથ ?

અર્જુન—

રાજકન્યા ચિત્રાંગદા કેવા હશે તેનો વિચાર કરું છું દરરોજ અનેક મુખે તેમની નવી નવી અપૂર્વ વાતો સાંભળું છું

ચિત્રાંગદા—

અરે, એ તો કુત્સિત, કુરૂપ છે આવી વક્ર ભ્રૂકુટિ નથી તેની, તેમ નથી તેની કીકી આવી કાળી કામણગારી તેના કઠિન સબળ બાહુને રણે તે લક્ષ્ય વીંધતા આવડે છે, પણ નથી

આવડતુ તેને આના સુકોમલ નયનપાશમા વીર હૃદયને બાધતા

અર્જુન—

પરતુ મે તો સાભળ્યુ છે કે સ્નેહમા તે સ્ત્રી છે અને શૌર્યમા તે પુરુષ છે

ચિત્રાંગદા—

અરેર, એ જ તેનુ મન્દભાગ્ય છે સ્ત્રી જ્યારે કેવળ સ્ત્રી હોય, કેવળ ધરણીની શોભારૂપ કેવળ પ્રકાશરૂપ કેવળ સ્નેહરૂપ હોય,— અનેક સુમધુર વિભ્રમ અને નાના પ્રકારના લાડ કરતી, ક્ષણે ક્ષણે ઢળી વળગી, વીટળાઇ હસી, રડી, સેવાથી અને સ્નેહથી ઢાકી દઈ સદાય જોઈ રહે, તો જ તેનો જન્મ સાર્થક છે તેને કીર્તિ વીર્ય પાઉરુષ શા ખપના છે? હે પૌરવ, આજ વનમાર્ગ પાસ આજ પૂર્ણા તીરે, એજ દેવાલયમા તમે તેને કાલે જોઇ હોત તો, હસીને ચાલ્યા જાત હાય હાય, સ્ત્રીના સૌન્દર્ય ઉપર, આજ એટલી બધી અરુચિ થઈ ગઇ છે કે સ્ત્રીમા પૌરુષનો સ્વાદ શોધવા નીકળ્યા છો'

આવો નાથ જુઓ પર્વતની ગુહા આગળ પેલી ઘટ્ટ છાયા, ત્યા તેને ઝરણાની ફરફરથી ભીજવી કઇક પીળી, કઇક શ્યામવર્ણી કુળી

ફુળી કુપળો તોડીન મે આપણે માટે મધ્યાહ્ન-શય્યા બિછાવી રાખી છે ગાઢ પલ્લવની છાયામા બેસી, કપોત ક્લાન્ત કંઠે આર્ત સ્વર કરે છે "વેળા જાય છે," "વેળા જાય છે" ત્યા, છાયા તળેથી નદી કલકલ રવે વહી રહી છે શિલાના પડેપડ ઉપરની સરસ, સુસ્નિગ્ધ જલાર્દ્ર, શ્યામલ શેવાલ કોમળ અધર વડે નયનને ચુબન કરે છે ચાલો નાથ તે વિરલ વિરામસ્થાને

અર્જુન—

આજ નહિ પ્રિયે

ચિત્રાગદા—

કેમ નાથ?

અર્જુન—

સાભળ્યુ છે કે ગામનો નાશ કરવા ચોરનુ ધાડ આવે છે ભયભીત જનોની વહારે ધાઉશ હુ તો

ચિત્રાંગદા—

તેની ચિંતા કરવા જેવુ નથી, પ્રભુ તીર્થ-યાત્રાએ જતી વખતે રાજકુમારી ચિત્રાગદા દશે દિશાએ હોશિયાર પહેરેગીરો બેસાડી ગઇ છે ભયના સર્વ માર્ગ બરૂ વિચાર કરી બધ કરી ગઈ છે

અર્જુન—

તોય કરો પ્રિયે, આજ્ઞા માત્ર કર્તવ્ય બજાવી હું પાછો વળીશ આ ક્ષત્રિયબાહુ બહુ દિવસ થયા આળસુ પડ્યા ગયા છે સુમધ્યમે, ક્ષીણકીર્તિ એ ભુજ દ્વયને પુન નવીન ગૌરવથી શોભાવી તારા મસ્તક નીચે જતન કરી રાખીશ ત્યારે જ થશે તે તારે યોગ્ય ઉપધાન

ચિત્રાંગદા—

ન જવા દઉં તો ? બાંધી રાખું તો ? ભુજ-બંધ તોડીને જશો ? જાઓ ત્યારે પરંતુ યાદ રાખજો કે લતા એકવાર તૂટી તે ફરી સંધાતી નથી તૃપ્ત થયા હો તો જાઓ, હું મના નથી કરતી, પણ જો તૃપ્ત ન થયા હો તો તો યાદ રાખજો કે ચંચળ સુખલક્ષ્મી કોઈને માટે બેસી રહેતી નથી, તે કોઈની સેવાદાસી નથી તેની સેવા કરે છે સૌ નરનારી, જેટલા દિવસ પ્રસન્ન થઈને રહે તેટલા દિવસ સૌ ભયમાં ને ભયમાં રાતદિવસ તેની નજર રાખે છે સુખ-કલિકાને પડતી મૂકી જશો પણ કર્મક્ષેત્રમાંથી સન્ધ્યાકાળે પાછા વળતા તેની પાંખડી વેરાઈ ગયેલી, ધૂળમાં ખરી પડેલી તમે જોશો, ત્યારે તમારાં સૌ કર્મ તમને વ્યર્થ લાગશે તમારા

જીવનમા સદાકાળ એક અતૃપ્તિ જાગતી રહેશે આવો, નાથ, બેસો કેમ આજે આટલા અગ્રચિત્ત છો ? કોના વિચાર મનમા ઘોળાય છે ? ચિત્રાગદાના ? આજ તેનુ આવડુ ધનભાગ્ય !

અર્જુન—

વિચારુ છુ કે એ વિરાગનાએ શા અર્થે આવા કઠોર વ્રત આદર્યા છે ? તેને શી ન્યૂનતા છે ?

ચિત્રાંગદા—

તેને શી ન્યૂનતા છે ! હતુ જ શુ તે અભાગિની પાસે ? તેના વીર્યે તો ચોમેર અભ્રભેદી સુદુર્ગમ દુર્ગ બની તેના મન કરતા હૃદયને ઘેરી રાખ્યુ હતુ રમણી તો સ્વભાવે જ અન્તર્વાસિની છે, પોતામા જ તે ગુપ્ત રહે છે, આ હૃદયનુ પ્રતિબિબ દેહની શોભામા પડતુ ન હોય તો કોણ તેને જોઈ શકે ? તેને શી ન્યૂનતા છે ! અરુણ-લાવણ્ય-લેખા વિનાની ચિર-નિષ્પ્રભ ઉષા શી જે રમણી શાયમેરના શૃગ ઉપર, શતપટ તિમિરથી ઢકાયલી એકલી એકલ-વાયી બેસી રહે તેને શી ન્યૂનતા ! રાખો, રાખો, હવે એની વાત ! તેનો ઇતિહાસ પુરુષના કર્ણને કદી મધુર લાગે તેવો નથી

અર્જુન—

તોયે બોલો મારી શ્રવણ-લાલસા વધતી જાય છે તેના હૃદયની મને મારા હૃદયમાં ઝાંખી થાય છે હુ જાણે, મધ્યરાત્રિએ કોઈ અદ્‌ભુત સ્થાને જઈ ચઢેલા પ્રવાસી જેવો છુ, નદી, ગિરિ, વનભૂમિ નિદ્રસ્થ જણાતા હોય શુભ્ર અટારીઓ અને ઘુમ્મટોવાળી નગરી છાયા જેવી ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હોય, દૂરથી સાગરનુ ગર્જન માત્ર સભળાતુ હોય, અને જેમ તે પ્રવાસીને એમ થયા કરે કે ક્યારે પ્રભાત ફૂટે અને મધુ માન્દર્ય સ્પષ્ટ જોઉ, તેમ હુ પણ ઉત્સુક હૃદય તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છુ બોલો બોલો, સાભળુ તની કથા

ચિત્રાંગદા—

હવે વળી વધુ શુ સાભળશો ?

અર્જુન—

હુ તેને અશ્વારૂઢ થયેલી ગર્વથી વામ કરમા લગામ અને દક્ષિણ કરમા ધનુષ્ય ઝાલી, નગરની વિજયલક્ષ્મીશી પીડિત પ્રજાજનને અભયદાન દેતી જોઉ છુ ગજાનો મહિમા રકના સાકડા મારમા પ્રવેશ કરતા નાનમ માને છે, ત્યા તે માતૃરૂપ ધરી દયા ફેલાવી રહી છે સિંહણશી તે, પોતાના વત્સગણનુ ચોમેરથી રક્ષણ

ફરી રહ્યા છે, રાત્રની મગદૂર નહિ કે તેના પાસે ફરકે મુક્તલજ્જા, નયહીન, પ્રસન્નહાસિની ને, જગદ્ધાત્રી દયાશ્રી, વીર્યસિંહ ઉપર સવાર થઈને ફરે છે એ રમણીના સુન્દર બાહુને વિષે જે સહજ બળસ્વાધીનભાવે વિરાજે છે તેની આગળ ખણખણતા કંકણ કાંઈ વિસાતમા નથી અયિ વરાંગને, બહુ દિન થયા કર્મશૂન્ય થયેલો મારો પ્રાણ શિશિરની દીર્ઘ નિદ્રામાથી જાગ્રત થયેલા ભુજંગની માફક અશાંત થઈ ઉછળી રહ્યા છે ચાલો ચાલો આપણે બન્ને મસ્ત અશ્વો ઉપર સવાર થઈ સાથે સાથે છૂટીએ મહાવેગે દીપ્ત જ્યોતિબિમ્બના જોડલા શા આ રંધતા વાતાવરણમાથી આ સપ્ત પુષ્પગંધની મદિરાથી નિદ્રાઘનઘોર અરણ્યના ગાઢ અન્ધારમાથી નાશી છુટીએ

ચિત્રાંગદા—

હે કૌન્તેય, આ લાલિત્ય, આ કોમળ ભીરુતા, સ્પર્શદુ:ખથી સંકોચાતા શિરીષ સરખુ સુકુમાર આ રૂપ, છિન્ન કરી, પારકા વસ્ત્રની માફક તિરસ્કારથી તજી દઈ, ધૂળમા રોળી દઉં તો ને ક્ષતિ રહેવાશે તમથી ? કામિનીની કપટકળા અને માયામન્ત્ર દૂર કરી દઈ, કેવળ અડગ હૃદયબળથી સીધી ટટ્ટાર ઉભી રહું —

વાયુના હિન્દોલ સહેજ હળી સુદૃઢ દીસતા પર્વતના તેજસ્વી તરણુ તરુ જેવી, પરંતુ નહિ કોઇ સદાય ઝૂલી લતિકા સમી—તો શું પુરુષની દૃષ્ટિને તે ગમશે? જવાદો જવાદો, હવે, તેના કરતા તો આજ ઠીક છે મારૂં એ દિવસનું બહુમૂલુ ધન—આ યૌવન, અતિ-યત્નપૂર્વક શણગારી હું આપની પ્રતીક્ષા કરતી બેસી રહીશ, અવસર જ્યારે તમે પાછા આવશો ત્યારે મારા અમૃત દેહપાત્રમાં ઉચ્છ્રોચ્છલ ભરી આપને પાન કરાવીશ, પી પીને ધરાઓ ત્યારે કામ શોધવા ચાલ્યા જજો હું જૂની થાઉં ત્યારે મને જ્યાં સ્થાન આપશો ત્યાં પડી રહીશ રાત્રિની ક્રીડા-સહચરી દિવસની કાર્ય-સહચરી થાય, વામ બાહુસમ દક્ષિણ બાહુની સતત અનુચરી થઇ રહું, તો શું તે આપના વીર હૃદયને રુચશે?

અર્જુન—

હું તારૂં રહસ્ય સમજી શકતો નથી આટલા દિવસ થયા છતાંયે જાણે એ શોધ્યું જડતું નથી. સદા ગુપ્ત રહી, જાણે તું મને છેતરે છે, જાણે કોઇ દેવી, પ્રતિમામાં અંતર્હિત રહી તું મને અમૂલ્ય ચુંબનરત્નનું અને આલિંગન-સુધાનું દાન કરે છે તું પોતે કાંઇ ઇચ્છતી

નથી, લેતી નથી અંગહીન શબ્દહીન પ્રેમ પ્રતિક્ષણે અંતરમાં પરિતાપ જગવે છે તેજસ્વિનિ તારો કાઇક પરિચય મહી મહી તારી વાતોમાંથી મને મળે છે તેના આગળ તારો આ સૌન્દર્યરાશિ મને કેવળ માટીની મૂર્તિ લાગે છે, કોઇ નિપુણ ચિત્રકારે ચિતરેલી જવનિકા લાગે છે મહી મહાથી તારી ખિન્ન દૃષ્ટિના અગમ્ય ઉંડાણમાં ખોતાના અર્થની વિડબના કરતા તારા વિનોદમય શબ્દોમા તારા સમાલમ લાવણ્યનુ અવગુંઠન તોડી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા કોઇ આત્માની ઝાખી થાય છે તારા ઉજ્જવલ હાસ્યમા નર્યા અશ્રુ વાસ કરી રહ્યા છે મહી મહીથી તે છલકાઇ જાય છે જાણે ઘડીમા અવગુંઠન તૂટીને ફાટી જશે ભક્ત પાસે પ્રથમ તો ભ્રાન્તિ જ મનોહર માયારૂપ ધારણ કરી આવે છે, સત્ય તો, ત્યાર પછી જ, ભૂષણની ઉપાધિ રહિત પ્રકટ થાય છે—અંતરમા અને બહાર પ્રકાશ પાડતુ જ્યા છે તે સત્ય તારામા? **આપ મને તે સત્ય. મારામાં જે સત્ય હોય તે તુ લે.** બરૂ મિલન તો ત્યારે જ થશે—ચિરકાલીન, શ્રાન્તિહીન પણ પ્રિયે, આ આસુ શાને?

ફરતેડે મુખ કેમ ઢાંકે છે? આ વ્યાકુળતા શી? પ્રિયતમે મે તને દુભવી? ચાલ ત્યારે જવાદે એ વાત એ તારા મનોહર રૂપને જ મારા પુણ્યનુ ફળ સમજીશ આ યૌવનયમુનાની પેલે પારથી વસન્તસમીર સાથે સરી આવતુ સગીત જે મઢી મર્ડાથી સભળાય છે તેને જ મારૂ ધનભાગ્ય માનીશ આ મારી વેદના, સુખથી અધિક સુખ આશાથી અદકી આશા, હૃદય કરતાંએ મોટી હોય હૃદયમા સમાતી નથી, તેથી જ તે હૃદયવ્યથા હોય એમ લાગે છે, પ્રિયે

મદન, વસન્ત અને ચિત્રાંગદા

મદન—

આજ કેટલી રાત ?

વસન્ત—

આજની રાત પૂરી થયે તારી અંગ-શોભા વસન્તના અક્ષય ભંડારમાં પાછી જશે, પાર્થની ચુંબનસ્મૃતિ ભૂલી જઈ, તારો અધરરાગ, લતિકા ઉપરના બે નવકિસલયમાં ફુટશે, તારા અંગનો વર્ણ, અનેક શ્વેત પુષ્પોમાં નવજીવન પામી, નવી જાગૃતિની સાથે, સ્વપ્ન પ્રમાણે, ગતજન્મની કથા વિસરશે

ચિત્રાંગદા—

હે અનંગ ! હે વસન્ત ત્યારે આજ રાત્રે લુપ્ત થનાર મારું આ રૂપ પાછલી રાતની

હોલાતી દીપશિખાના અંતિમ ઝબકારાની માફક, અતિ ઉજ્જવલ પ્રકાશથી ઝબકી ઉઠે એમ કરો

મદન—

જા, તેમ થશે મિત્ર, ત્યારે દક્ષિણ પવન ખુબ જોસથી ફુંકો. યૌવનનો મન્દ પડેલો સ્રોત, નવીન ઉલ્લાસે, અંગે અંગે પુન ઉછળી રહો. આજ મારા પંચ પુષ્પશરથી રાત્રિની નિદ્રા ભેદી એકમેકના બાહુપાશમાં બંધાયેલા તે બન્ને પ્રેમીઓના દેહ ભોગવતી તટિનીના ઉછળતા તરંગોમાં ઝબોળીશ

શેષ રાત્રિ

અર્જુન અને ચિત્રાંગદા

ચિત્રાંગદા—

પ્રભુ, છીપી છે તૃષા ? આ સુલલિત, સુગઠિત નવનીતસમા મૃદ સૌન્દર્યમાં જે સુગન્ધ હતી, જેટલું મધુ હતું તે સઘળાનું કરી લીધું પાન ? હવે કાંઇ રહ્યું છે બાકી ? છે કાંઇ અપેક્ષા હજી ? ખાલી થઇ ગયું મારું સર્વસ્વ ?– નહિ, નહિ, પ્રભુ ! સારું નરસું કાંઇક તો બાકી રહ્યું છે તેનો આજે ભોગ ધરીશ

પ્રિયતમ, આપને ઠીક લાગ્યાં એમ માની આ સૌન્દર્યપુષ્પો અનેક સાધના સાધી સ્વર્ગો઼ દ્યાનમાંથી ચૂંટી લાવી આપનાં ચરણકમલે મેં ધર્યાં હતાં પૂજા જો પરિપૂર્ણ થઇ હોય તો આજ્ઞા કરો, પ્રભુ, નિર્માળ મન્દિર બહાર ફેંકી દઉં હવે કરો પ્રસન્નદૃષ્ટિ આપની સેવિકા ઉપર

જે પુષ્પથી મે આપની પૂજા કરી છે, તે પુષ્પ જેવી સુમધુર સુકોમળ, સર્વાંગસુન્દર તો હુ કદાપિ નથી જ મારામા દોષ છે, ગુણ છે, પાપ છે, પુણ્ય છે વળીયે દૈન્ય પણ છે, અને છે વળી આજન્મની ઘણીયે અતૃપ્ત તૃષા હુ તો સસારપથે એક પ્રવાસિની છુ, મેલા છે મારા વસ્ત્ર, ઉઝરડા પડ્યા છે મારા ચરણે ક્યાથી મળે મને કુસુમલાવણ્ય બે ઘડીના જીવનની નિષ્કલક શોભા પરતુ મારી પાસે છે એક **અક્ષય, અમર, રમણી-હૃદય.** દુખ, સુખ, આશા, ભય લજ્જા, દુર્બળતા—ધુળવાળી ધરણીની કુખે પાકેલા આ સન્તાનમા કેટલો ભય, કેટલી વ્યથા કેટલો પ્રેમ સઘળા એક સાથે ભેગા થયા છે તેનામા એક સીમાહીન અપૂર્ણતા છે—અનન્ત અને ઉદાત્ત કુસુમસૌરભથી તૃપ્ત થયા હો તો હવે કરો કૃપાદૃષ્ટિ આ જન્મ-જન્માનરની સેવિકા ઉપર

સૂર્યોદય

(અવગુંઠન રહિત)

હું રાજકુમારી ચિત્રાંગદા છું સાંભરે છે આપને, એક દિવસ તે સરોવરતીરે, શિવાલયમાં એક સ્ત્રી આપની સમક્ષ આવી હતી તેની રૂપહીન કાયા ઉપર અનેક આભરણોનો ભાર ભરીને તે લાજવિનાની કોણ જાણે શું શું બકી ગઈ હતી! પુરુષોચિત રીતે તેણે પુરુષની આરાધના કરી હતી આપે તેને તરછોડી હતી એ ઠીક જ કરેલું જો તે સામાન્ય નારીરૂપમાં આપે તેનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો તેનું હૃદય મરણ પર્યંત અનુતાપથી પ્રજળ્યા કરત પ્રભુ હું તેજ સ્ત્રી છું ખરી રીતે તો હું તે સ્ત્રી નથી તે તો હતો મારો અધમ કપટવેશ ત્યાર પછી વસન્તના વરદાનથી મને એક વર્ષ

મારે અદ્ભુત સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત થયું તેની કલ્પનાના ભારે આપના વીર હૃદયને મેં થકવી નાખ્યું તે પણ હું નથી

હું ચિત્રાંગદા છું નથી હું દેવી, કે નથી હું કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી પૂજા કરી માથે ધરી રાખો તેવીયે હું નથી, તેમ અવગણના કરી પછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યા કરો તેવીયે હું નથી સંકટના પંથમાં મને આપની પાસે રાખો, આપની ગૂઢ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો, આપના કઠિન વ્રતમાં સહાય થવા મને અનુમતિ આપો, આપના સુખદુઃખની મને સાથી બનાવો, ત્યારે જ આપને મારો પરિચય થશે આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છું તે જો પુત્ર અવતરશે તો બાળપણથી જ તેને વીર-શિક્ષણ આપી તેને બીજો અર્જુન બનાવી, એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ, ત્યારે જ મને ઓળખી શકશો, મારા પ્રિયતમ!

આજ તો આપના ચરણે અર્પું છું ચિત્રાંગદા, રાજેન્દ્રનન્દિની

અર્જુન—

પ્રિયે, આજે હું ધન્ય થયો

વિદાયનો શાપ

[કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર લિખિત]

[દેવોની આજ્ઞાથી બૃહસ્પતિપુત્ર કચ દૈત્ય ગુરુ શુક્રાચાર્ય પાસ સંજીવની વિદ્યા શીખવા માટે જાય છે ત્યા એક હજાર વર્ષ રહે છે ને દરમ્યાન નૃત્યગીતવાદ્યદ્વારા ગુરુકન્યા દેવયાનીનું મનોરંજન કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી ને દેવલોકમા પાછો ફરે છે દેવયાનીની પાસે વિદાય લેતી વળાનો પ્રસંગ નીચે વર્ણવ્યો છે]

કચ અને દેવયાની

કચ—

આજ્ઞા આપો, દેવયાની નનક હવે દેવલોક તરફ પ્રયાણ કરશે આજે ગુરુગૃહવાસ

મારો પૂરો થયો છે મને આશીર્વાદ દો કે જે વિદ્યા શીખ્યો છુ તે ઉજ્જ્વલ રત્ન અંતરમા ચિરકાળ ઝગ્યા કરે—સુમેરુ શિખર ઉપર સૂર્ય ઝગ્યા કરે છે તેમ,—અક્ષય્યકિરણ

દેવયાની—

તારા મનોરથ પૂર્ણ થયા આચાર્ય પાસેથી દુર્લભ વિદ્યા પામ્યો સહસ્ર વર્ષની તારી દુ:સાધ્ય સાધના આજે સિદ્ધ થઈ છે નથી રહી જતી બીજી કોઈ કામના ? અંતરમા જરા વિચારી તો જો

કચ—

બીજી કોઈ નથી રહી

દેવયાની—

કોઈ નથી ? હજી ફરી એકવાર જોઈ લે હૃદયના તળીઆ સુધી ડૂબકી મારીને તપાસી જો અન્તરના કોઈ ખૂણામા કોઈ વાસના રહી ગઈ હોય, દર્ભના અંકુર જેવી, સ્થૂલ દૃષ્ટિને અગોચર, તોય અત્યંત તીણી

કચ—

આજે જીવન પરિપૂર્ણ કૃતાર્થ થયુ છે અંતરમા ક્યાયે કશી તૃષ્ણા કશી ભૂખ નથી નહી સુલક્ષણે !

દેવયાની—

ત્યારે તો ત્રણે લોકમાં તારા જેવો સુખી કોઇ નહિ. જા હવે ઇન્દ્રલોકમાં તારે કામે, તારે ઉચ્ચ ગિરે યશ લઇને સ્વર્ગલોકમાં ચોમેર આનંદ ધ્વનિ થઇ રહેશે મનોહર સૂરે મંગલ શંખનાદ થઇ રહેશે સુરાંગનાઓ તારા મસ્તક ઉપર તાજી ચૂંટેલી નન્દનવનની મન્દાર-મન્જરી સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે સ્વર્ગપથે અપ્સરાઓ અને કિન્નરીઓ કલકંઠ આનંદ ધ્વનિ કરશે હાય, વિપ્ર, એકલવાયા વિદેશમાં, અતિ કઠોર અધ્યયનમાં, તારા દિવસ કેટલા કષ્ટમાં વીત્યા હશે ! તને તારા સુખી ઘરની યાદ અપાવે અને તારા દેશવટાનું દુઃખ ભૂલાવે એવું ઘર જ અહિં કોઇ ન હતું અમે તો અમારી ગરીબ ઝુંપડીમાં જે હતું તે વડે તુ-અતિથિનું યથાશક્તિ પૂજન કર્યું છે પણ તેમાં તને સ્વર્ગસુખ ક્યાંથી સાંપડે, અહિં તને ક્યાંથી મળે મલૂણું મુખડું સુરાંગનાનું ? સુખલોકમાં પહોંચ્યા પછી અમારા આતિથ્યની ઉણપ તને ખટકે નહી એટલી આશા કરૂં છું

કચ—

એવું ના બોલો, આજે મંગલમય હાસ્યે, પ્રસન્ન મુખે દાસને વિદાય દેવી ઘટે

દેવયાની—

હાસ્યે ? હાય સખા, ન હોય આ તારી સ્વર્ગપુરી અહિ તો પુષ્પમાના કીડાની પેઠે તૃષ્ણા અતરમા સદા જાગતી રહે છે વાછિતની આસપાસ વાસના ભમ્યા કરે છે, મુકુલિત કમળની આસપાસ તિરસ્કૃત ભ્રમર વારવાર ભમ્યા કરે તેમ અહિ તો સુખ જવા પછી સૂના હૈયામા સ્મૃતિ એકલી બેસીને લાબા નિસાસા નાખવાની અહિ હસવા આવવા સહેલા નથી જા બાપુ, વૃથા વખત વીતાડયે શુ વળશે દેવો તારી વાટ જુએ છે—

શુ ચાલ્યો ? બે બોલમા બધુ પતી ગયુ ? હજાર વર્ષના સહવાસને અન્તે આવી જ શુ વિદાય આપવાની ના !

કચ—

દેવયાની મારો શો અપરાધ થયો છે ?

દેવયાની—

હાય ! આ રમ્ય વનભુમિએ સહસ્ર વર્ષ સુધી તને મીઠડી છાયા દીધી છે, પલ્લવનો મર્મરધ્વનિ અને પક્ષીઓના કૂજન સુણાવ્યા છે,— તેને આજે આટલી સહેલાઇથી છોડી જઇશ ? વૃક્ષોની ઘટા જાણે મ્લાન થઇ ગઇ છે, જો આજની વનચ્છાયામા વધારે ગાઢ શોકથી

અંધકાર દેખાય છે, વાયુ કરુણ રુદન કરી રહ્યો છે, સૂકા પાંદડાં ખરી રહ્યાં છે શું તું માત્ર ચાલ્યો જઇશ, અધર ઉપર હાસ્ય સાથે-નિશાને અન્તે સુખસ્વપ્ન સમો ?

કુચ—

દેવયાની, આ વનભુમિને તો હું માતૃભૂમિ ગણું છું અહિં મને નવો જન્મ પ્રાપ્ત થયો-એના પ્રત્યે મારો અનાદર નથી અતિ પ્રેમ સાથે સદાકાળ તેને યાદ કરીશ

દેવયાની—

આ પેનો વડ જેની તળે તું દરરોજ ગાયોના ધણ ચરાવવા મધ્યાહ્નના ખરા તાપમાં નિદ્રા લેતો તારી શ્રમિત કાયા ઉપર અતિથિ-વત્સલ વૃક્ષ ખૂબ છાયા ઢાળતું, પલ્લવ વડે ઝન્ ઝન્ થતા મૃદુ સ્વર સાથે વીજણો નાખી તને મીઠી નિદ્રા લાવતું જજે સખા, પણ થોડી વાર તો આ પરિચિત વૃક્ષ તળે છેલ્લી વાર બેસી તેની શીળી છાયાની વિદાય લઇ લે, ઘડીક રોકા એટલી વારમાં તારા સ્વર્ગમાં કાંઇ આઘુંપાછું નહિ થઇ જાય

કુચ—

આ સઘળાં ચિરપરિચિત બન્ધુગણ વિદાયને સમયે જાણે નવાં નવાં લાગે છે. ભાગતા

પ્રિયજનને બાંધી રાખવા માટે સ્નેહની વિહ્વલ-તાને લીધે, પાથરી રહ્યા છે સઘળા તેમના નવા બન્ધજાલ, વિસ્તારી રહ્યા છે તેમની છેલ્લી વિનતિ ડાલની રહ્યા છે તેમનો અપૂર્વ સૌન્દર્યરાશિ હે વનસ્પતિ ! આશ્રિતજનના બન્ધુ, નમસ્કાર કરૂ છુ કેટલાયે પ્રવાસીઓ બેસશે તમારી છાયા તળે, માર્ગ જેવા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ તમારી ગુપ્ત, નીરવ નિર્જન છાયા તળે તૃણાસને બેસીને ભમરાના જેવો મધુરો ગણગણાટ કરતા અધ્યયન કરશે, પ્રાત સ્નાન કરી ઋષિબાળકો આવીને તેમના ભીના વલ્કલ તમારી ડાળીઓ ઉપર સુકવશે, ગોવાળોના ટોળા મધ્યાન્હે ખેલશે, ત્યારે તેઓની મધ્ય આ પુરાણો બન્ધુ જાણે સ્મૃતિ-રૂપે વિરાજશે

દેવયાની—

અને ભૂલીશ મા અમારી હોમધેનુને સ્વર્ગસુધાનુ પાન કરી ગર્વમા તેને વિસારીશ મા પુણ્ય ગાયના પય પીધા છે

કચ—

એ તે કેમ બનશે ? સુધાથીએ વિશેષ સુધામય તેના દૂધ, તે ધેનુને દેખતાની સાથે પાપનો નાશ થાય છે એવી છે તે માતૃરૂપ

શાંતિસ્વરૂપ, શુભ્રવર્ણી પયસ્વિની તેની સેવા કરવામાં નથી ભાન રહ્યું મને ભૂખનું, તરસનું કે થાકનું ગાઢ વનમાં, હરિયાળીવાળી નદીને તીરે તેની સંગાથે ઘણા દિવસ હું ફર્યો છું તટના ઢોળાવ ઉપરનું સુંવાળું કૂણું ઢગલે ઢગલા ઘાસ મરજીમાં આવે તેટલું ધરાઈને ચર્યા પછી ઝાડની છાયા મળે એટલે આળસથી ભારે થયલા શરીરે તૃણભૂમિ ઉપર પડી પડી આખો દિવસ તે વાગોળતી વચમાં વચમાં પોતાના વિશાળ નયને, ઉપકારભરી શાન્ત દૃષ્ટિએ ગાઢસ્નેહ ચક્ષુથી મારૂં શરીર તે ચાટતી કદી નહિ ભૂલું હું તે દૃષ્ટિ-સ્નેહભરી, અચંચલ, અને તેની કાયા-પરિપુષ્ટ, શુભ્ર, લીસી, સુંવાળી

દેવયાની—

અને અમારી કલકલતી વેણુમતી નદીને પણ ભૂલીશ મા

કચ—

તેને કેમ ભૂલું ?

તે વેણુમતી તો કેટલીએ કુસુમિત કુંજોમાં થતી, મધુર કંઠે આનંદના મીઠાં ગીતડાં વહેતી, ગ્રામ્ય ગૌરી જેવી સદા ત્વરિતગતિ, સદા શુભવતી, વિદેશનિવાસની મારી સાથી રહી છે

દેવયાની—

હાય બંધુ, આ વિદેશવાસમાં બીજી પણ કોઈ સહચરી તારી સાથે હતી ? તારૂં પર-ઘર વાસનું દુઃખ ભૂલાવવાની રાતદિન તે ચિંતામાં રહેતી ?–હાય કેવી મિથ્યા આશા !

કચ—

તેનું નામ તો જીવન સાથે ગુંથાઈ ગયું છે

દેવયાની—

કિશોર બ્રાહ્મણ રૂપે તું પ્રથમ અહીં આવેલો તે મને યાદ આવે છે–તરુણ અરુણ જેવું, ગૌરવર્ણ, સ્નિગ્ધ તેજઢાળ્યું તારૂં રૂપ, ચંદન-ચર્ચિત તારૂં ભાલ, કણ્ઠે પુષ્પમાલ, તારૂં પીતામ્બર, તારા અધર ઉપર, નયનમાં રમતું પ્રસન્ન સરળ હાસ્ય ત્યાં પુષ્પવનમાં તું આવીને ઉભો હતો

કચ—

તું તરત સ્નાન કરીને લાંબા ભીના છૂટા કેશે, ધોયેલા ધોળા વસ્ત્રવાળી, તેજમાં નહાયેલી મૂર્તિમતી ઉષા જેવી, એકલી, હાથમાં છાબ લઈને પૂજાને માટે તાજાં ફુલ ચુંટતી હતી વિનતિ કરી મેં તને કહેલું, " આ શ્રમ તમને છાજતો નથી રજા આપો, દેવી પુષ્પ ચુંટી આપું "

દેવયાની—

મે આશ્ચર્ય સાથે તેજ ક્ષણે તારૂ નામઠામ પૂછેલુ વિનયથી તે કહેલુ, હા આવ્યો છુ તારે બારણે, તારા પિતાની પાસે શિષ્ય થવા હુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર

કચ—

મારા મનમા શકા હતી કે રખેને દાનવના ગુરુ સ્વર્ગના બ્રાહ્મણને પાછો તો ન કહાડે'

દેવયાની—

હુ તેમની પાસે જઈ હસીને બોલેલી, "પિતા એક ભિક્ષા છે આપના ચરણમા" સ્નેહથી પાસે બેસાડી, માથે હાથ ફેરવી શાન્ત મૃદુ વચને તેમણે કહેલુ, "તને અદેય એવુ કાઈ નથી" મે કહેલુ, "બૃહસ્પતિ પુત્ર આપને બારણે આવ્યા છે, તેમને આપ શિષ્ય કરી રાખો એ પ્રાર્થના છે"—આજે તેને કેટલાયે વર્ષો થઇ ગયા, પણ જાણે એમ લાગે છે કે એ દિવસ ગઇ કાલેજ ગયો

કચ—

ઇર્ષાને લીધે દૈત્યોએ ત્રણ વાર મારો વધ કર્યો હતો પણ તે દેવીએ દયા કરીને ત્રણે વખત મને સજીવન કર્યો એ વાત તો મારા હૃદયમા સદા માટે કૃતજ્ઞતા સજીવન રાખશે

દેવયાની—

કૃતજ્ઞતા ! એ ભૂલી જાય તો મને કશું દુઃખ ન રહે જે ઉપકાર મે કર્યો હતો તે ભસ્મ થઈ જાઓ— હું દાનનો બદલો ઇચ્છતી નથી મનમાં કાંઈ સુખની સ્મૃતિ નથી ? જો આનન્દના ગાન કોઈ વાર અંતર અને બહાર ગાઈ રહ્યા હોય, જો કોઈ સન્ધ્યાને સમયે વેણુમતીને તીરે અધ્યયન અવસરે પુંપવનમાં બેસીને મનમાં અપૂર્વ રોમાંચ અનુભવ્યો હોય, જો ફુલના સૌરભ સમા હૃદયના ઉચ્છ્વાસથી સંધ્યા સમયનુ આકાશ અને કુટનુ નિકુંજતલ ભરાઈ ગયું હોય, તો એ સુખકથા મનમાં રાખજે દૂર જવા દો કૃતજ્ઞતા હે સખા અહીં કોઈએ એવું ગાન ગાયુ હોય કે જેના ધ્વનિએ તારા અભ્યાસમાં આનંદમય વિક્ષેપ પહોંચાડવાનુ તને યાદ આવે, કોઈએ એવા વસ્ત્ર પહેર્યા હોય જેને જોઈ તારા મનમા પ્રશંસાની વાણી પ્રગટી હોય અને સંતુષ્ટ, પ્રસન્ન નયને વિચાર્યું હોય કે આજે આ સુંદર દેખાય છે, તો એ વાત અવકાશને સમયે સુખસ્વર્ગધામમાં સંભારજે આ વન ઉપર દશે દિશાએ આષાઢની નીલ જટા અને શ્યામસ્નિગ્ધ વર્ષાની નવઘનઘટા ઉતરી આવી હતી, અને સતત વૃષ્ટિને લીધે

તારા દિવસોએ સતત કલ્પનાઓથી હૃદય પ્રફુલ્લિત થયું હતું? કેટલી વાર એકાએક વસન્તના આશા-બન્ધનહીન ઉદ્યાનના હિંડોળામાં હીંચતો યૌવનકિલ્લોલ પ્રકટ્યો હતો અને સંગીતમુખર તે અવિરતપ્રવાહે વનના પત્ર, પુષ્પ, વનવનાન્તરમાં વ્યાપ્ત થઈ તેની લહરિએ લહરિએ આનન્દના ફુવારા પ્રકટાવ્યા હતા? એક વાર વિચારી તો જો, કેટલી ઉષા, કેટલી જ્યોત્સ્ના, કેટલી અન્ધકારભરી પુષ્પ-સુગન્ધિત અમાવાસ્યાઓ આ તનમાં, તારા જીવનની અંદર સુખમાં અને દુઃખમાં મળી ગઈ? અને તેની અંદર આવા પ્રાતઃકાળ, આવા સંધ્યાકાળ, આવી મુગ્ધ રાત્રિ, આવા હૃદયના ખેલ, આવાં સુખ, આવાં દુઃખ જેમ સાંભળ્યાં નથી તેમ એવું દર્શન હતાં, તેની છબિ ચિત્રિતવત્ નિરંતર તારા મનમાં અંકાયેલી રહી? માત્ર ઉપકારની જ તને સ્મૃતિ રહેશે? સૌન્દર્યની નહિ, પ્રીતિની નહિ, બીજા કશાની નહિ!

કચ—

સ્મૃતિપટ પર બીજું ગૂંથાયલું છે તે પ્રકટ થાય તેવું નથી, સખી અન્તરની અંદર જે રક્ત બનીને વહે છે તેને હું બહાર કેમ દેખાડી શકું?

દેવયાની—

જાણું છું, સખા મારા હૃદયના પ્રકાશમા તારા હૃદયનો ચમકાર કેટલીયે વાર જોયો છે, જાણે ફક્ત નયનના એક પલકારામા તેથી જ આજે કરે છે આટલી ધૃષ્ટતા આ રમણી ત્યારે તુ રહી જાને, રહી જાને, શુ જાય છે ? યશના ગૌરવમા સુખ નથી આ વેણુમતી-તીરે આપણે બે, બીજુ બધુ ભૂલી, આપણા વિશ્રબ્ધ, મુગ્ધ હૈયા આ નિર્જન વનચ્છાયા સાથે મેળવી દઇ, અભિનવ સ્વર્ગલોક રચીશુ સખા સમજી ગઇ છુ હુ તારૂ અન્તર

કચ—

નહિ, નહિ, દેવયાની

દેવયાની—

નહિ ? જવા દે તારૂ બહાનુ ! તારૂ હૈયુ શુ મે જોઇ લીધુ નથી ? તુ જાણતો નથી શુ કે પ્રેમ અન્તર્યામી છે ? ખીલેલુ પુષ્પ પલ્લવમા ઢંકાઇ રહે પણ તેની વાસ તે ક્યા છુપાવશે ? કેટલીયે વાર જ્યારે તે મુખ ઉંચુ કર્યું છે, મારી તરફ જોયુ છે મારો કંઠસ્વર સાભળ્યો છે ત્યારે રોમેરોમમા તારૂ હૈયુ હલમલી ઉઠ્યુ છે—હીરો અને તેનો પ્રકાશ બધે ઝગી ઉઠે તેમ તે શુ મે જોયુ નથી ? મિત્ર

હવે તુ મારી આગળ બન્દી થઇ પડયો છે એ બંધન તોડવાનુ નથી તારૂ મજાુ ટન્દ હવે તારો ઇન્દ્ર નથી

કચ—

શુચિસ્મિતે, સહસ્ર વર્ષ સુધી આ દૈત્યપુરીમા મે સાધના કરી છે તે શુ આ માટે?

દેવયાની—

કેમ નહિ? શુ વિદ્યાને માટે જ માત્ર લોકો દુનિયામા કષ્ટ વેઠે છે? રમણીને માટે કોઇ નરે મહાતપ કર્યું નથી? પત્નીવર માગવા માટે તપતીની આશાએ નથી કર્યું શુ સવગણે પ્રખર સૂર્ય સામે આકાશમા જોઇ રહેવાનુ કઠોર અનાહાર વ્રત? હાય વિદ્યા જ માત્ર દુર્લભ? અને પ્રેમ શુ આટલો સુલભ? સહસ્ર વર્ષ સુધી તે સાધના કરી છે તે શા ધનને માટે તે તુ પોતે જ જાણતો એક તરફ વિદ્યા, એક તરફ હું—કોઇ વાર મને કોઇ વાર તેને તે સોત્સુક નિરખી છે અને યત્નપૂર્વક ગુપ્ત આરાધનમા તારૂ મન ડામાડોળ થયુ છે આજ અમે બંને એક દિવસે સ્વીકારને અર્થે આવ્યા છીએ બેમાથી જે જોઇએ તે પસંદ કરી લે, સખા તુ કદી સરલ સાહસથી બોલશે, "નથી વિદ્યામા સુખ, નથી યશમા

સુખ દેવયાની મૂર્તિમાન સિદ્ધિ તુ જ માત્ર છે, તને જ કરૂ છુ પસંદ,"—તો એમા કાંઇ ક્ષતિ નથી કાંઇ લજ્જા નથી રમણીનુ મન પણ, સખા છે સહસ્ર વર્ષોની સાધનાનુ ધન

કચ—

પ્રતિજ્ઞા લીધી છે દેવોની સમક્ષ, હે શુભે, કે સંજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી દેવલોકમા પાછો ફરીશ તેથી જ અહી આવ્યો છુ એ પ્રતિજ્ઞા નિરંતર મારા મનમા જાગ્રત રહી છે તે મારી પ્રતિજ્ઞા આજ પૂર્ણ થઇ છે આટલા સમય પછી આ જીવન કૃતાર્થ થયુ છે આજે કાંઇ સ્વાર્થની કામના રહી નથી

દેવયાની—

જા જા જુઠ્ઠા ! માત્ર તે વિદ્યાને જ ઇચ્છી હતી ? ગુરુગૃહે આવીને શુ માત્ર વિદ્યાર્થી તરીકે જ તુ રહ્યો હતો ? ગતદિવસ શાસ્ત્રગ્રન્થમા દૃષ્ટિ રાખી, કેવળ અધ્યયનમા લીન રહ્યો હતો ? બીજી સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિ ઉદાસીન રહ્યો હતો ? તો પછી અધ્યયનશાળા છોડીને, વનવનાન્તરે ફરીને, પુષ્પ ગૂથી માળા બનાવી સહાસ્ય પ્રફુલ્લ વદને શુ કામ આ વિદ્યાહીણીને આણી આપતો ? એ તારૂ કડક વ્રત કે ? એ નાના વિદ્યાર્થીના ચાળા કે ? પ્રભાતે અધ્યયનમા હોય

ત્યારે, હું હાથમાં ખાલી ગાગર લઈ, આવીને હસતી ઊભી રહેતી ત્યારે તું શું કામ પુસ્તક છોડીને ઊઠી આવતો અને ઝાડપાળીનાં ખીલેલાં પુષ્પોથી મારું પૂજન કરતો ? સાંજને વખતે હું ઝાડના ક્યારાને પાણી પાતી ત્યારે મને થાકેલી જોઈ શું કામ દયા લાવીને પાણી લાવી આપતો ? શું કામ તારો પાઠ છોડીને મારા હરણશિશુઓનું તું પાલન કરતો ? સ્વર્ગમાંથી જે સંગીત શીખી લાવેલો હતો તે શું કામ મને સુણાવતો—સન્ધ્યા જ્યારે શાન્તિમાં, સ્નેહે ઢળેલા નયનોની સ્નિગ્ધ છાયાવાળો દીર્ઘ પલ્લવના જેવો અંધકાર નદીતીરે ઢાળતી ત્યારે ? વિદાય લેવા આવીને મારું હૃદય શું કામ હરી લીધું સ્વર્ગની ચાતુરીજાળ ? હવે મને ખબર પડે છે કે મને વશ કરીને મારા પિતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા તું ચહાતો હતો,—અને હવે કૃતકાર્ય થઈને જવું છે બ્રાહ્મન, મને થોડી કૃતજ્ઞતા આપીને,—રાજદ્વારે મનોરથ પૂરા થાય એટલે ગરજુ માણસ પ્રતિહારીના હાથમાં આનંદથી બે ચાર મુદ્રા આપીને જાય તેમ !

કચ—

અરે, માનિનિ ! સાચી વાત સાંભળ્યે તને શું સુખ થનારું છે ? ધર્મ સાક્ષી છે, હું ઠગ-

બાજી કરતો નથી અકપટ હૃદયે આનન્દિત મને તારો સંતોષ સાધ્યો છે તારી સેવા કરતા કાઇ દોષ થયો હશે તો તેની સજા હવે મને વિધિએ દઇ દીધી છે મારા મનમા હતુ કે એ વાત કદી નહિ કહુ બોલ, એ વાત જાણ્યે શુ થશે, જે વાત સાથે ત્રિભુવનમા કોઇને સેવાદેવા નથી, જે માત્ર કેવળ મારી પોતાની-જ વાત છે? હુ તને ચાહુ છુ કે નહિ એ ચર્ચાનુ આજે શુ પ્રયોજન છે? મારૂ જે કાર્ય છે તે હુ સાધીશ સ્વર્ગ હવે મને કારાગ જેવુ નહિ લાગે, દૂર જ ગલમા મારૂ મન ઘવા-યલા હરણની માફક ફટકી મરશે, મા! દાઝેલા અંત કરણમા, સહુ કાર્યની અંદર ચિરતૃષ્ણા જાગૃત રહેશે—છતા તે સુખશૂન્ય સ્વર્ગધામમા ગયે જ છૂટકો છે આ મ જીવની વિદ્યા સહુ દેવને અર્પણ કરીને, તેમને નૂતન દેવત્વ આપીશ ત્યારે જ મારૂ જીવન સાર્થક થશે મારૂ સુખ તે પહેલા હુ નથી વિચારવાનો ક્ષમા કર મને, દેવયાની, મારો અપરાધ ક્ષમા કર

દેવયાની —

ક્ષમા ક્યાંથી મારામા હોય! તે આ નારીના હૈયાને વજ્રથીએ કઠોર કરી મૂકયુ છે, હે બ્રાહ્મણ! તુ ચલ્યો જઇશ સ્વર્ગલોક-

મા, ગૌરવ સાથે,-પોતાના કર્તવ્યના આનંદમાં સહુ દુઃખશોકને પરાસ્ત કરી પણ મારે કયું કર્તવ્ય છે, મારે કયું વ્રત છે! માગ આ અભાગી નિષ્ફળ જીવનમાં શું રહ્યું હવે? મારે શાનું ગૌરવ? આજ વનમાં શિર નીચું ઘાલી, નિઃસંગ, એકલી, લક્ષ્યહીણી બેઠી રહીશ હું જ્યાં જ્યાં આંખ ફરવીશ ત્યાં ત્યાં સહસ્ર સ્મૃતિના નિષ્ઠુર કાંટા મને વીંધશે લજ્જા છાતી નીચે છુપાઈ રહીને મને વારંવાર અતિ ઝેરી ડંખ દેશે ધિક્ ધિક્, ક્યાંથી તું આવ્યો? અહીં નિઃસ્પૃહ પથિક મારા જીવનની વનચ્છાયા તળે બેસી બે ઘડી વીતાડવાને બહાને, જીવનના સુખો-ફૂલની માફક એક એક ચુંટીને એક સૂત્ર વડે માળામાં ગૂંથ્યાં જતી વેળા તે માળા ગળે નાખવાને બદલે, અતિશય તિરસ્કારથી તે સૂક્ષ્મ સૂત્રને તોડી નાખી એ માળાને છિન્નભિન્ન કરી આ પ્રાણનો સમસ્ત મહિમા ધૂળમાં રોળ્યો તને આ મારો શાપ છે—જે વિદ્યાની ખાતર મારી તું અવગણના કરે છે, તે વિદ્યા તને પૂરી વશ વર્તશે નહિ,-તું માત્ર તેનો ભારવાહી થઈ રહીશ, ભોગવી શકશે નહિ, શીખવી શકશે, તેનો ઉપયોગ કરી શકશે નહિ

કચ—

હુ વર આપુ છુ, દેવી, તુ સુખી થજે
મારે ગૌરવમા બધો શોક ભૂલી જજે—